

ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство

Науковий журнал

2019

Том
Vol. **2**

№**2**

Scientific journal

**BULLETIN
OF KYIV
NATIONAL
UNIVERSITY
OF CULTURE
AND ARTS**

Series in Museology
and Monumental Studies

Київський національний університет культури і мистецтв
Вісник Київського національного університету культури і мистецтв.
Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство
Науковий журнал

«Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство» є рецензованим науковим журналом відкритого доступу, що публікує статті з музеєзнавства і пам'яткознавства.

Видання адресовано вченим, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрам, усім, хто досліджує теоретичні, прикладні та історичні проблеми музейної та пам'яткоохоронної справи.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 5 від 15.11.2019 р.)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Сергій Пустовалов – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Віктор Вечерський – кандидат архітектури, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Сергій Руденко – кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Сергій Ольговський – кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Олександр Дзиговський – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна;

Федір Андрущак – доктор історичних наук, науковий співробітник, Національний музей Швеції, Стокгольм, Швеція;

Валентин Дергачов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут культурної спадщини АН Молдови, Кишинів, Молдова;

Олександр Єгорейченко – доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь;

Магдалена Мончинська – доктор історичних наук, професор, Лодзький університет, Лодзь, Польща;

Георгій Шаповалов – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя, Україна;

Сергій Скорий – доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна;

Тамаз Путкарадзе – доктор історичних наук, асоційований професор, Батумський державний університет імені Шота Руставелі, Батумі, Грузія;

Юрій Горбань – кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РЕДАКТОР

Анна Рибка

РЕДАКТОР АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Наталія Сарновська

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ РЕДАКТОР

Вероніка Степко

ДИЗАЙН ОБКЛАДИНКИ

Євгеній Дорошенко

ТЕХНІЧНЕ РЕДАГУВАННЯ

ТА КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА

Оксана Бережна

Науковий журнал відображається в таких базах даних: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академія, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD; довідник наукових ресурсів відкритого доступу, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова періодика України (НПАУ).

Найменування органу реєстрації друкованого видання

ISSN

Рік заснування

Періодичність

Засновник/адреса

Адреса редакційної колегії

Видавництво

Сайт

E-mail

Телефон

Міністерством юстиції України видано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації № 23119-12959 Р Серія КВ від 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 рази на рік

Київський національний університет культури і мистецтв,

вул. С. Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01133

вул. Чигоріна, 14, каб. 65, м. Київ, Україна, 01042

Видавничий центр КНУКіМ, вул. Чигоріна, 14, м. Київ, Україна, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

Kyiv National University of Culture and Arts
Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts.
Series in Museology and Monumental Studies
Scientific journal

The scientific journal publishes actual research results in the field of museology, heritage studies, collective memory, historical politics.

The publication is intended for scientists and scientific and pedagogical workers engaged in research on theoretical, applied and historical aspects of museum and heritage studies.

*Recommended for publication by the Academic Council
of Kyiv National University of Culture and Arts
(Minutes No 5 from 15.11.2019)*

EDITOR-IN-CHIEF

Serhii Pustovalov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Viktor Vecherskyi – PhD. in Architecture, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

ASSISTANT EDITOR

Serhii Rudenko – PhD in Cultural Studies, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

EDITORIAL BOARD

Serhii Olhovskiy – PhD in Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Oleksandr Dzyhovskyi – Doctor of Historical Sciences, Professor, Odessa National University after I. I. Mechnikov, Odessa, Ukraine;

Fedor Andrushchak – Doctor of Historical Sciences, Researcher, National Museum of Sweden, Stockholm, Sweden;

Valenty Derhachov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences in Moldova, Chisinau, Moldova;

Oleksandr Yehoreichenko – Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus;

Mahdalena Monchynska – Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Lodz, Lodz, Poland;

Heorhii Shapovalov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Zaporizhzhia Regional Local History Museum, Zaporizhzhya, Ukraine;

Serhii Skoryi – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Archeology, National Academy of Sciences in Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tamaz Phutkaradze – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Shota Rustaveli Batumi State University, Batumi, Georgia;

Yurii Horban – PhD in Cultural Studies, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

LITERARY EDITOR

Anna Rybka

ENGLISH TEXTS EDITOR

Nataliia Sarnovska

BIBLIOGRAPHIC EDITOR

Veronika Stepko

COVER DESIGN

Yevhenii Doroshenko

TECHNICAL EDITING

AND COMPUTER LAYOUT

Oksana Berezhna

The scientific journal is displayed in BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Scholar, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: the Directory of Open Access scholarly Resources, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Scientific Periodicals of Ukraine (URAN).

Name of authority registration of the printed edition

ISSN

Year of foundation

Frequency

Founder

Editorial board address

Publisher

Web-site

E-mail

Tel.

The certificate of Media Outlet State Registration № 23119-12959 P Series KB dated 25.01.2018 issued by the Ministry of Justice of Ukraine
ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

2018

twice a year

Kyiv National University of Culture and Arts, 36, Yevhena Konovaltsia Str., Kyiv, 01133, Ukraine
14, Chyhorina Str., Off. 65, Kyiv, 01042, Ukraine

KNUKiM Publishing Centre, 14, Chyhorina Str., Kyiv, 01042, Ukraine

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation

© Kyiv National University of Culture and Arts, 2019
© Authors, 2019

Киевский национальный университет культуры и искусств
Вестник Киевского национального университета культуры и искусств.
Серия: Музееведение и памятниковедение
Научный журнал

«Вестник Киевского национального университета культуры и искусств. Серия: Музееведение и памятниковедение» является научным журналом открытого доступа, в котором публикуются статьи, посвященные проблемам музееведения и памятниковедения.

Издание адресовано академическим ученым, преподавателям высшей школы, докторантам, аспирантам, магистрам, всем тем, кто исследует теоретические, прикладные и исторические проблемы музейного дела и сферу охраны историко-культурного наследия.

*Рекомендовано к печати Ученым советом
Киевского национального университета культуры и искусств
(протокол № 5 от 15.11.2019 г.)*

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сергей Пустовалов – доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Виктор Вечерский – кандидат архитектуры, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Сергей Руденко – кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Сергей Ольговский – кандидат исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Александр Дзыговский – доктор исторических наук, профессор, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одесса, Украина;

Федор Андрущак – доктор исторических наук, научный сотрудник, Национальный музей Швеции, Стокгольм, Швеция;

Валентин Дергачев – доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, Институт культурного наследия АН Молдовы, Кишинев, Молдова;

Александр Егорейченко – доктор исторических наук, профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь;

Магдалена Мончинска – доктор исторических наук, профессор, Лодзинский университет, Лодзь, Польша;

Георгий Шаповалов – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Запорожский областной краеведческий музей, Запорожье, Украина;

Сергей Скорый – доктор исторических наук, профессор, Институт археологии НАН Украины, Киев, Украина;

Тамаз Путькарадзе – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Батуми, Грузия;

Юрий Горбань – кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ РЕДАКТОР

Анна Рыбка

РЕДАКТОР АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

Наталья Сарновская

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР

Вероника Степко

ДИЗАЙН ОБЛОЖКИ

Евгений Дорошенко

ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕДАКТИРОВАНИЕ

И КОМПЬЮТЕРНАЯ ВЕРСТКА

Оксана Бережная

Научный журнал отображается в следующих базах данных: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академия, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: справочник научных ресурсов открытого доступа, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Научная периодика Украины (УРАН).

**Наименование органа регистрации
печатного издания**

ISSN

Год основания

Периодичность

Основатель

Адрес редакционной коллегии

Издательство

Сайт

E-mail

Телефон

Министерством юстиции Украины выдано Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации № 23119-12959 Р Серия KB от 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 раза в год

Киевский национальный университет культуры и искусств,

ул. Е. Коновальца, 36, г. Киев, Украина, 01133

ул. Чигорина, 14, каб. 65, г. Киев, Украина, 01042

Издательский центр КНУКиМ, ул. Чигорина, 14, г. Киев, Украина, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інна Прохацька	Документальний облік фондowego зібрання НМНАПУ	90
-----------------------	---	----

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Олена Жукова	Сучасні практики ревіталізації пам'яток палацово-паркової архітектури (на прикладі палацу Лянцкоронських- Урбанських XIX – поч. XX ст. в с. Тартаків Львівської обл.)	105
Оксана Чобітько	Особливості формування ансамблевої забудови Києво-Печерської лаври (2 пол. XVII–XVIII ст.)	114
Віктор Вечерський	Архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії: проблеми репрезентації	125
Ольга Вечерська, Ірина Черевко	Вплив підземних споруд на стан пам'ятки національного значення келії (корпус № 4) Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	140

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сергій Ольговський	Бродячі ливарники на території України	150
Сергій Пустовалов, Любов Чухрай, Андрій Москаленко	Дослідження Байдоостровського городища в 2019 році	160

ХРОНІКА

Сергій Пустовалов	Епоха Л. С. Клейна	167
--------------------------	--------------------	-----

CONTENTS

THEORETICAL RESEARCH

<i>Inna Prokhatska</i>	Documentary accounting of the museum collection in NMFALU	90

MONUMENTAL STUDIES

<i>Olena Zhukova</i>	Modern practices of revitalizing monuments of the palace and park architecture (on the example of the Liantskoronskis-Urbanskis' palace in XIX – the beginning of XX centuries in Tartakov of Lviv region)	105
<i>Oksana Chobitko</i>	Peculiarities of the ensemble construction's formation of the Kyiv-Pechersk Lavra (the 2nd half XVII–XVIII centuries)	114
<i>Viktor Vecherskyi</i>	Architectural monuments in the universal encyclopedia: representation problems	125
<i>Olha Vecherska, Iryna Cherevko</i>	The impact of underground constructions on the state of the monument of national significance cell (building No. 4) Of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve	140

RESEARCH RESULTS

<i>Serhii Olhovskiy</i>	Wandering casters on the territory of Ukraine	150
<i>Serhii Pustovalov, Liubov Chukhrai, Andrii Moskalenko</i>	Research of the Baidoostrovskiy settlement in 2019	160

CHRONICLE

<i>Serhii Pustovalov</i>	The era of L. S. Klein	167

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Инна Прохачкая	Документальный учёт фондового собрания НМНАБУ	90
-----------------------	--	----

ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЕ

Елена Жукова	Современные практики ревитализации памятников дворцово-парковой архитектуры (на примере дворца Лянцкоронских- Урбанских XIX – нач. XX вв. в с. Тартаков Львовской области)	105
Оксана Чобитько	Особенности формирования ансамблевой застройки Киево-Печерской лавры (2 пол. XVII–XVIII вв.)	114
Виктор Вечерский	Архитектурные памятники в универсальной энциклопедии: проблемы репрезентации	125
Ольга Вечерская, Ирина Черевко	Влияние подземных сооружений на состояние памятника национального значения кельи (корпуса № 4) Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника	140

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Сергей Ольговский	Бродячие литейщики на территории Украины	150
Сергей Пустовалов, Любовь Чухрай, Андрей Москаленко	Исследование Байдоостровского городища в 2019 году	160

ХРОНИКА

Сергей Пустовалов	Эпоха Л. С. Клейна	167
--------------------------	--------------------	-----

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188460
УДК 069.426(477)**ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ОБЛІК
ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НМНАПУ****Інна Прохацька***Молодший науковий співробітник;**e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293**Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна***Анотація**

Музейний облік фондового зібрання охоплює сукупність письмових, графічних, акустичних та електронних даних про музейні предмети, що знаходяться у музейних зібраннях, а саме – документ на підтвердження надходження, вхідна та супровідна документація, етикетаж, протоколи розкопок, звіти експедицій, польові записи, кореспонденція та описи об'єктів зібрання від імені тих, хто їх опрацював, публікації про об'єкти зібрання, класифікаційні довідки, інвентарний облік, каталоги, звіти про консерваційні та реставраційні роботи. **Мета дослідження** – обґрунтувати необхідність проведення ретельного наукового обліку музейних предметів та висвітлити шляхи уніфікації процедур обліку. **Методологія дослідження** базується на використанні аналізу чинних нормативно-правових актів та праць із теорії та практики музейного обліку, інформаційно-довідникових видань для формування теоретичних основ роботи; методу цілеспрямованого спостереження за практикою приймання предметів в музеї, та її аналіз для встановлення особливостей та тенденцій; методів синтезу, систематизації, узагальнення, оцінювання.

На сьогодні історичне значення предметів, які зберігаються в музеях, впливає не з самої їх наявності, а з їх наукового документального обліку. Під цим слід розуміти неперервне, об'ємне та систематичне опрацювання та збереження документів і даних, які стосуються предмета і його колишніх і теперішніх зв'язків. Музейний предмет – реальний об'єкт, який внаслідок його доказової здатності було вилучено із функціональних обставин певного історичного середовища, і може давати чуттєво-конкретні та автентичні свідчення. До цього об'єкта додаються, обов'язково, дані про його походження та супровідні дані. Тільки завдяки цьому він стане повноцінним науковим документом.

У даній роботі аналізується необхідність проведення ретельного документального обліку музейного зібрання для музею та, на основі аналізу документального обліку музейного зібрання НМНАПУ (Національний музей народної архітектури та побуту України) протягом 50-ти років його існування, розглядаються помилки та шляхи уніфікації сучасного документального обліку музейних предметів та колекцій. **Наукова новизна** полягає в тому, що дослідження є першою спробою деталізувати етапи музейного обліку, обґрунтувати їх необхідність, уніфікувати процедури. Показано, що суть музейного обліку полягає в створенні штучного історичного середовища музейного предмета, що забезпечує можливість побудови та обґрунтування нових наукових гіпотез та теорій.

Висновки. Отже, документальний облік музейних пам'яток, їх наукове опрацювання надзвичайно важливі для ідентифікації та класифікації, складання музейних колекцій, зберігання та упорядкування, каталогізації з можливістю пошуку та контролем за станом збереження.

Ключові слова: музей; документальний облік; фондова робота; музейна колекція; музейний предмет; основні облікові документи; акти приймання-передавання; фондово-облікова документація

Актуальність теми дослідження

Історичне значення предметів, які зберігаються в музеях, впливає не з самої їх наявності, а з їх наукового документального обліку. Під цим слід розуміти неперервне, об'ємне та систематичне опрацювання та збереження документів і даних, які стосуються предмета і його колишніх і теперішніх зв'язків. Правильно розроблені та застосовані алгоритми обліку предметів дають змогу легко інтегрувати інформацію про музейні предмети до електронної бази даних, полегшують пошукову роботу, надають повну та достовірну інформацію щодо складу музейного фонду. Проте, наразі, цьому питанню приділяється недостатня увага. Питання систематичного та неперервного обліку, відповідного правильного юридичного оформлення документів, наукового вивчення історичного середовища та його ретельного документування залишаються на другому плані у музейній діяльності. Однак, саме питання уніфікації процедур обліку, алгоритмізації їх є питанням захисту та збереження національного культурного надбання. У межах цієї статті ми намагаємося довести тезу, що саме ретельне та правильне документування предметів веде до створення науково-обґрунтованої бази історичних документів.

91

Аналіз досліджень і публікацій

На сьогодні існує ряд законодавчих актів, які регулюють ведення музейної облікової документації в Україні. Є Закон України «Про музеї та музейну справу» (2018), Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (2018), Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2015), Закон України «Про державні нагороди України», Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (2015), Положення про Музейний фонд України (редакція від 23 березня 2014 року № 113) (2014) та Інструкція з організації обліку музейних предметів, затверджена Наказом Міністерства культури України 21.07.2016 року № 580 (2016), Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання (затверджений наказом Міністерства культури і мистецтв України від 25.10.2001 № 653) (2001), Положення про фондово-закупівельну комісію (затверджене наказом Міністерства культури України від 21 березня 2016 року № 144) (2016), Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України (1998). Проте, дуже багато процедур віддано на власний розсуд музеїв, які вирішуються на рівні внутрішніх інструк-

цій та положень. Розробка таких положень ведеться у різних музеях із різною інтенсивністю та старанням. Так, у НМНАПУ дотепер діє внутрішня інструкція з обліку музейних предметів, заснована на Інструкції 1985 р. З іншого боку, музеї розробляють процедури, які відповідають їх специфіці, але не завжди при цьому враховують всі законодавчі вимоги.

У монографіях, присвячених музеєзнавству, авторства М. С. Мезенцевої, Ф. Вайдахера, К. Г. Левикіна, В. Хербста, О. Салати, М. Й. Рутинського, О. В. Стецюк тема музейного обліку згадується лише побіжно і детально не досліджується.

Більше уваги темі музейного обліку приділено в окремих статтях Ф. Рябчикової, В. Кравченка, А. Ляшенка, С. Кролевець, А. А. Наїф, А. В. Хмелевська, В. Г. Стрижова, І. О. Капучак. В статтях розкриваються окремі проблемні питання організації наукового обліку в музеях, розглядається процедура обліку відповідно до чинного законодавства та шляхи її вдосконалення. Мало уваги приділено детальній покроковій процедурі обліку, вона розглядається укрупнено, залишаючи поза увагою специфіку окремих етапів документування шляху музейного предмета та складнощі на цих етапах.

Мета статті

Обґрунтувати необхідність проведення ретельного наукового обліку музейних предметів та висвітлити шляхи уніфікації процедур обліку.

92

Методологія дослідження

Застосовано аналіз чинних нормативно-правових актів та праць із теорії та практики музейного обліку, інформаційно-довідникових видань для формування теоретичних основ роботи; метод цілеспрямованого спостереження за практикою приймання предметів в музеї, та її аналіз для встановлення особливостей та тенденцій; методи синтезу, систематизації, узагальнення, оцінювання.

Виклад основного матеріалу

Люди цікавилися власною історією ще з прадавніх часів. На основі цього інтересу вони проводили різні дослідження та зберігали особливо важливі матеріальні свідчення тих чи інших подій власної історії. З часом історію почали використовувати різні політичні течії із метою формування суспільної думки потрібного напрямку. У таких умовах розпочало своє становлення та розвиток музеєзнавство. Інструменти вивчення, збереження, пошуку, селекції предметів матеріальної та духовної культури вдосконалювалися, попит на ці знання зростав, а конкуренція серед різних музеїв за такі пам'ятки збільшувалася. На фоні цих процесів особливу цінність отримали науковий підхід до проблем музеєфікації предметів та ретельна документація її етапів.

Із збільшенням кількості музеїв, урізноманітненням їх типів, ускладненням методів дослідження та способів збереження, збільшенням джерельної бази, розширенням хронологічних рамок предметів, формувалися основні завдання

музеїв як історично обумовлених багатофункціональних інститутів соціальної інформації, які призначені для збереження культурно-історичних та природничо-наукових цінностей, накопичення та розповсюдження інформації через музейні предмети (Левыкин & Хербст, с. 18).

Таким чином, основними завданнями сучасного музею стали: наукове документування явищ, процесів, закономірностей розвитку історії; охорона культурно-історичних цінностей шляхом збирання, зберігання, реставрування, консервування та документування предметів матеріальної та духовної культури; проведення наукових досліджень на основі першоджерел; освіти, виховання та популяризація історії.

З метою всебічного виконання таких завдань і був створений у 1969 році Музей народної архітектури та побуту України. У даній роботі аналізується необхідність проведення ретельного документального обліку музейного зібрання для музею та на основі аналізу документального обліку музейного зібрання НМНАПУ протягом 50-ти років його існування розглядаються помилки та шляхи уніфікації сучасного документального обліку музейних предметів та колекцій.

Задля забезпечення належного збереження предметів музейного значення, їх необхідно вилучити з їх природного середовища побутування. Внаслідок цього предмети втрачають взаємозв'язок з реальним історичним середовищем та подіями, пов'язаними із ними. Для подальшого використання «свідків» історичного процесу, необхідно зафіксувати і природу предметів, що вилучаються, і відношення їх до середовища, яке руйнується в ході історичного розвитку. Самі по собі предмети не значать нічого. Історичної значущості вони набувають лише разом із інформацією, яка їх супроводжує. Виходячи з цього, історичне значення предметів, що зберігаються в музеях, впливає не з самого їх зберігання, а безпосередньо з їх наукового документального обліку, який починається з моменту приймання предмета до музею і продовжується протягом всього періоду перебування предмета у музейному фонді шляхом наукового вивчення як самого предмета так і історичного середовища, з якого даний предмет було вилучено (Вайдахер, 2005, с. 152).

Добре організований документальний облік музейних предметів забезпечує користувача всіма відомостями про те, якими предметами володіє музей; містить дані про те, де знаходиться кожний музейний предмет на даний момент; може надати вичерпну відповідь на будь-які запити відносно музейного зібрання; може надати доступ до даних про предмети для експонування, публікацій, досліджень; забезпечує ефективний контроль за переміщеннями та станом музейних предметів, а також про їх адміністративну цілісність; може надати підтвердження правової власності музею на володіння зареєстрованими предметами; має і може надати докладний опис втрачених або викрадених музейних предметів; полегшує співпрацю між музеями; надає гарантію, що інформація не залежить від певних осіб і не втратиться разом з цими особами (Вайдахер, 2005, с. 254). При цьому, повнота такої інформації насамперед залежить від того наукового співробітника, який виявив музейний предмет і вилучив його з історичного середовища.

Отже, облік музейних фондів – це встановлення точних відомостей і детального опису всіх пам'яток, що надійшли та зареєстровані у музеї. Інструкція «З органі-

зації обліку музейних предметів» від 21.07.2016 р. № 580 (2016) визначає облік музейних предметів як один з основних напрямів роботи музею, що здійснюється шляхом реєстрації у фондово-обліковій документації (у тому числі в електронній формі) предметів фонду музею.

Облік музейних фондів є не тільки одним з основних напрямів роботи музею, але й основою для забезпечення безперервної фондової роботи, метою якої є створення оптимальних умов для зберігання, дослідження та використання музейних предметів, проведення досліджень в області історії матеріальної та духовної культури, розробка теорії та методики фондової роботи. Закон України «Про музеї та музейну справу» (2018) визначає «музейний облік як один з основних напрямів роботи музею, що здійснюється шляхом ведення фондово-облікової документації (у тому числі в електронному вигляді), яка містить назву предмета (прізвище автора твору), датування, місце створення, дату надходження до музею, матеріал, техніку виготовлення, короткий опис, наукову атрибуцію, стан збереження, облікові позначення та забезпечує можливість їх ідентифікації, правовий статус музейних предметів і музейних колекцій». Тому, правильна організація роботи відділу обліку є визначальною для органічного функціонування кожного музею.

Оскільки музейна селекція має на меті не підтвердження історичної реальності, до якої відноситься предмет, а надання предметам музейного значення, то і музейний облік відрізняється від загальних форм обліку. З огляду на це, облік музейних предметів здійснюється двома етапами, які суттєво відрізняються один від одного. Окрім цього, саме музейний облік визначає правовий статус предмета, його приналежність певному власнику, забезпечує юридичну охорону музейних фондів.

Шлях музейного предмета підтверджується супровідною документацією. Супровідна документація є результатом документування цілеспрямованого відбору тих предметів, які найкраще представляють певне середовище чи історичну реальність, та відповідають тематиці музейної колекції певного музею. Крім пізнання самого музейного предмета, музейний облік створює можливість налагодити зв'язок даного предмета зі змістом музейного зібрання та зберегти його зв'язок із історичною реальністю, з якої цей предмет було вилучено.

Для того, щоб систематизувати в фондах музейні предмети і колекції, та зробити їх доступними, описи предметів в первинній документації необхідно робити, користуючись таким словниковим запасом, який не містить жодних випадкових, суб'єктивних та суперечливих понять. При цьому опис має бути достатньо детальним, а предмет легко ідентифікуватися. Від правильного складання опису музейного предмета, надання йому правильної класифікації, складання детальної та вичерпної довідки про музейний предмет, яка пов'яже його з історичним середовищем, з якого предмет було вилучено, залежить якість та зручність подальшої роботи з даним предметом та взагалі можливість використання його в подальшій роботі музею.

Облік супровідної документації охоплює всі записи, що стосуються предмета, включно з тими, які дають підстави вважати даний предмет музейним. Супро-

відна документація використовує дані про предмети, результати огляду та опису та включає їх у систематизовану структуру музейного обліку.

Особливо важливим для подальшої роботи з фондівим зібранням є облік документації самого процесу відбору, який має зафіксувати чому і за яких обставин було відібрано цей предмет чи тип предмета до музею. Цьому типу документації у музеях приділено вкрай мало уваги. Наукові співробітники всіляко намагаються обійти роботу по складанню легенди предмета, спростити перелік відомостей, зменшити обсяг тексту. У НМНАПУ практики складання детальної історичної довідки про походження предмета не існує взагалі. В результаті чого зараз практично не можливо ідентифікувати той чи інший предмет, з'ясувати його істинне походження чи справжню історичну вагу, не можливо довести його автентичність, важливість для історичної реальності, зв'язок із історичним середовищем. Маючи величезне музейне зібрання, наукові співробітники наразі не в змозі достовірно відновити хід історичних подій, послуговуючись предметами фонду музею, бо ті не мають документально підтвердженого зв'язку ані між собою, ані з історичними подіями. Так, наприклад, відповідно до акту № 211 у 1974 р. музей купив у с. Попівка, Зіньківського р-ну, Полтавської обл. хату за 1800 крб. Проте, немає жодних відомостей про те, коли і як вона будувалася, скільки поколінь в ній прожило, яка сім'я в ній проживала, чи змінювався власник протягом побутування цієї хати і т. ін. Наразі, досліджуючи цю хату, можна зробити висновки про її архітектурні особливості, але жодним чином не можна оцінювати її з точки зору соціального підтексту, адже достовірних даних не збереглося саме через відсутність історичної довідки, яку мали б скласти наукові співробітники музею у момент отримання хати. Саме завдяки детальній історичній довідці, предмет стає повноцінним науковим документом, який має змогу роз'яснювати і демонструвати свої якості як «музейний свідок».

Інформаційна довідка про предмет має містити вичерпну інформацію щодо основних якостей предмета. Зважаючи на те, що уніфікований паспорт складається на другому етапі музейного обліку, довідка повинна містити таку інформацію:

Хто виготовив цей предмет – записуються прізвище, ім'я, по батькові автора (за можливості – повністю) і дати життя автора. Якщо авторів декілька, то прізвища і дати народження записуються послідовно, через кому. Якщо прізвище автора визначено не точно, то ставиться знак запитання. Якщо зазначається приблизна дата, то наводиться слово «бл.» («близько»).

Походження речі – область, район, село. Записується географічна назва місця створення предмета: відомості про країну чи місто за географічним тезаурусом.

Час, або приблизний часовий пояс, коли цей предмет був створений. Зазначається дата створення предмета в загальноприйнятій формі (рік, вік, період і т. ін.). Якщо предмет або предмети, які складають комплекс, були створені в кілька етапів з часовими проміжками, то перераховуються послідовно всі дати через кому.

Призначення предмета.

Локальні назви предмета та його частин.

Локальні назви технік виготовлення і оздоблення.

Спосіб використання предмета (як одягали, з чим носили, як користувалися).

Час та місце використання предмета: в загальноприйнятій формі зазначається дата використання предмета та записується географічна назва місця використання предмета (відомості про країну чи місто за географічним тезаурусом).

Історії, пов'язані із цим предметом — пам'ятні випадки, особливі нагоди тощо.

З дозволу власників можна перефотографувати старі світлини, на яких зображений цей предмет (або хоча б занотувати дату тих світлин).

Якщо предмет продає його автор-творець, варто розпитати, як він/вона виготовляли цей предмет, скільки витратили на це часу, для кого це робили.

ПІБ особи, яка продала цей предмет та його зв'язок з творцем-автором предмета.

Місце (область, район, село) придбання.

Чи є ще щось цікавого або визначного про цей предмет, що варто знати і про що варто було б розповісти нащадкам.

Вся не збережена інформація про кожний предмет втрачається назавжди, відновити її, навіть частково, в більшості випадків, просто неможливо, або дуже витратно, тому варто подавати якомога повнішу інформацію про предмет під час приймання його у фонди музею.

Визначення історичної та культурної цінності предмета – важливий, але не єдиний етап документального обліку музейних предметів. Одним із основних завдань правильного обліку та збереження супровідної документації є юридична охорона фондкових зібрань та прав музею на дані, отримані в результаті вивчення музейних предметів і колекцій.

Документальний облік музейного зібрання необхідний також для оперативного отримання інформації про будь-який предмет музейної колекції. Він охоплює письмову фіксацію не тільки відомостей про музейний предмет, але й про процеси зібрання та збереження музейних предметів.

Відповідно, організація системи обліку повинна відбуватися таким чином, щоб користувач мав змогу отримувати інформацію про всі попередні, актуальні та майбутні використання, що дає можливість уникати створення пасивних фондів, і водночас передбачати їх активне використання.

Згідно з Положенням про Музейний фонд України (2014), фондово-облікова документація складається з основних і допоміжних облікових документів.

До основних облікових документів належать:

- акти приймання-передавання музейних предметів на постійне або тимчасове зберігання;
- книги надходжень основного фонду і колекційні описи до неї;
- інвентарні книги з шифром, що відповідають структурі основного фонду;
- архівні описи, описи археологічних і природничо-наукових колекцій;
- спеціальні інвентарні книги для обліку музейних предметів, що містять дорогоцінні метали і коштовне каміння;
- книга надходжень науково-допоміжного фонду;
- науково уніфікований паспорт музейного предмета;
- реставраційний паспорт музейного предмета.

Основні облікові документи мають юридичну силу, забезпечують визначення правового статусу предмета у музеї, належність музейних предметів до певної

музейної колекції, визначають осіб, відповідальних за збереження та вивчення музейних предметів та юридичну охорону предметів.

Саме правильність складання та ретельність обліку цього типу документів надає юридичний захист колекціям музеїв та самим музеям. Саме ці документи визначають власника предмета, надають право ним розпоряджатися, визначають відповідальність за предмет. Саме від цих документів залежить захищеність предметів від крадіжок та умисного знищення. У сукупності із правильно та детально складеною легендою предмета основні облікові документи також захищають предмети від підміни.

В обліку музейної колекції НМНАПУ існують значні прогалини, результатом яких стають ситуації, коли музей не в змозі довести своє право власності на певні предмети (бо відсутні супровідні документи вступу предметів до музею), або не може ідентифікувати предмет (бо супровідні документи складені некоректно з прогалинами в інформації та помилками). Так, наприклад, під номером КН-202/55 записана тарілка, інвентарний номер якої з'ясувати не вдалося так само, як і взагалі довести наявність цієї тарілки у фондах. Відсутність елементарного опису предмета, його розмірів не дає змоги знайти та ідентифікувати предмет.

Допоміжні облікові документи складаються для створення інформаційної бази музейних предметів, полегшення пошуку предметів у цій базі, визначення безпосереднього місцеперебування предметів на даний час, ведеться контроль за їх станом. До допоміжних облікових документів зазвичай відносяться: опис книг обліку, топографічні описи предметів, картотеки, журнали обліку облікових книг, інші необхідні для організації обліку в музеї документи. Перелік та форми допоміжних облікових документів визначаються внутрішньою інструкцією музею з організації обліку музейних предметів.

Облік музейних предметів, що передаються на постійне зберігання, в Україні ведеться **у три етапи** ("Інструкція з організації обліку", 2016).

Перший етап (первинна реєстрація) – складання акта приймання-передавання предметів і реєстрація їх у відповідній книзі надходжень основного або науково-допоміжного фондів.

В акті приймання-передавання зазначаються: вид зберігання (постійне або тимчасове, у разі приймання на тимчасове зберігання – термін зберігання), стан збереженості, мета приймання-передавання (експозиція, реставрація, зберігання, експертиза тощо), рішення, на підставі якого здійснюється приймання-передавання. Таким рішенням може бути договір придбання або дарування, звернення про реставрацію, експертизу або тимчасове зберігання, які укладаються відповідно до вимог законодавства. Крім того, в акті приймання-передавання зазначається співробітник музею, який несе відповідальність за збереження стану отриманого предмета у межах музею. Акт є первинним супровідним документом музейного предмета в музеї. Від його правильного оформлення залежить якість інформації про предмет, юридичні наслідки та відповідальність за дії з предметом, зручність використання інформації для пошуку, систематизації та каталогізації. Неправильно складений акт може призвести до неможливості ідентифікації предмета, складнощів з його атрибуцією, неможливості доведення юридичних прав на предмет. З такими ситуаціями стикається відділ обліку НМНАПУ, коли намагається ідентифікувати предмети, щодо

яких відомо тільки акт надходження від 18.04.1974 р. № 182, назва «Сорочка» та джерело надходження до музею «Муса М. К., м. Кам'янка». Стверджувати сьогодні, чи знаходиться у фондах та сама сорочка, чи вже давно підмінена не може жоден експерт. Бо інформації про предмет немає взагалі через безвідповідальне ставлення до облікової документації, яке культивувалося в межах НМНАПУ протягом 50 років.

На сьогодні маємо вичерпну інструкцію щодо заповнення актів приймання-передавання предметів, затверджену наказом Міністерства культури України, яка передбачає зазначення в акті такої інформації:

Найменування сторін включає ПІБ повністю, адресу проживання, ІПН, номер телефону; посаду і ПІБ співробітника музею, який приймає предмети на матеріально відповідальне зберігання.

Графа 2. Назва предмета записується, починаючи з предметного слова. Якщо це комплекс предметів, першим записується слово, яке позначає зміст комплексу.

Опис предметів. Основна мета опису – ідентифікація предмета з аналогічними або йому подібними. Дається опис основних ознак предмета, який починається з визначального слова.

Для речових предметів указуються: форма предмета і його окремих частин; колір предмета і його окремих частин; конструктивні особливості; функціональне призначення предмета; місце розташування клейм, штампів, написів, підписів та інших знаків; зображення або орнамент на предметі, окремих частинах.

Обов'язковим є датування.

Якщо відомий автор, записуються його прізвище та ініціали.

При заповненні даного поля слід уникати повторення інформації, занесеної до інших полів.

Графа 3. Обліковий номер за реєстрацією у книзі надходжень. Надається предмету у разі позитивного рішення ФЗК про приймання предмета до фондів НМНАПУ. Облікові номери з книги надходжень проставляються в акті співробітниками відділу обліку.

Графа 4. Матеріал. Перераховуються усі види матеріалів, які були використані при створенні (виготовленні) предмета та його складових частин. Першим зазначається матеріал, який переважає.

Графа 5. Техніка. Вказуються усі види техніки, у яких виконано предмет. Першою зазначається техніка, яка переважає. Указуються стиль виконання; способи з'єднання, виготовлення (масовий, ручний, машинний).

Графа 6. Розміри предмета визначаються вимірами: висотою, яка позначається латинською буквою *h*, довжиною – *l*, шириною – *a* – обов'язково, діаметром – *d* – за наявності.

Уніфікація процедури обмірів предметів різних груп розробляється та затверджується окремо. Процедура потребує ретельного вивчення та детального описання для повної уніфікації обмірів для спрощення занесення інформації до електронної бази даних та спрощення пошуку, систематизації та класифікації предметів за ознакою «розмір».

Графа 8. Стан збереженості. Дається характеристика стану збереження музейного предмета на момент його передавання за схемою: без пошкоджень, задовільний, незадовільний.

Якщо стан збереження предмета повний, то його слід характеризувати як «без пошкоджень». Якщо предмет не має механічних пошкоджень, але є забруднення, то стан збереження зазначається як «задовільний». Якщо предмет має механічні пошкодження – осипи, прориви, тріщини, сколи та ін., то стан збереження зазначається як «незадовільний», причому вказуються місця, розміри та характер пошкоджень.

Графа 9. Оціночна вартість. При встановленні оціночної вартості предмета слід керуватися Інструкцією про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України (1998), що затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України від 13.07.98 № 325. Оціночну вартість розраховує та обґрунтовує науковець, який відповідає за подання предмета на розгляд ФЗК. ФЗК визначає обґрунтованість оціночної вартості та схвалює її.

Ці рекомендації ставлять собі за мету уніфікацію подання інформації про музейні предмети та мають ретельно застосовуватися у всіх музеях до будь-яких предметів з незначними можливими змінами відповідно до профілю музею чи його специфіки.

Реєстрація предметів у відповідній книзі надходжень здійснюється співробітниками відділу обліку впродовж 15 календарних днів з дня прийняття ФЗК рішення про приймання предмета до фондів музею, яке оформлюється у вигляді протоколу. При реєстрації предметів у книгах надходжень кожному предмету присвоюється відповідний обліковий номер. Наприклад, при отриманні у дар НМНАПУ гобелену «Андріївська церква» від голови УТОПІК Бур'янової М. І. після рішення ФЗК, оформленого протоколом № 2 від 11.02.2019 року, цей предмет був занесений до книги надходжень НМНАПУ під номером КН70-2260 від 12.02.2019 року. За цим обліковим номером видно, що на 12.02.2019 року у НМНАПУ існує 70 книг надходжень, у які занесені 2260 облікових номерів. При цьому, відповідно до статистичної довідки 8-нк у НМНАПУ на 2018 рік нараховується 73440 предметів, з них 48151 предмет основного фонду. Значна розбіжність у цифрах пояснюється ще однією помилкою у веденні обліку, яка характерна для НМНАПУ та була усунена з обліку лише останніми роками. А саме, занесення декількох одиниць музейних предметів під один номер у книгу надходжень. В результаті чого маємо безліч шифрів з використанням дробів у номерах предметів, що створює своєрідну плутанину, ускладнює пошук предметів, і сильно ускладнює перенесення музейного обліку НМНАПУ в електронний вигляд.

Другий етап – наукова інвентаризація музейних предметів, яка передбачає, у тому числі, і реєстрацію предметів у інвентарних книгах та проводиться для всіх предметів основного фонду.

Для кожної групи зберігання створюється окрема інвентарна книга за формою згідно з додатком 6 до Інструкції з організації обліку музейних предметів № 580 (2016). Так, зважаючи на специфіку діяльності та особливості предметів, з якими працюють наукові співробітники НМНАПУ, та вимоги до збереження окремих груп матеріалів, у музеї створено двадцять дві групи зберігання. Кожна з цих груп має свій шифр та окрему нумерацію облікових номерів. Таким чином, вже згаданий гобелен, який був подарований НМНАПУ у лютому 2019 року з нагоди святкування 50-ти річчя створення музею та для експонування на виставці «Вернісаж гармонії», що була присвячена святкуванню ювілею, був систематизований до групи

зберігання «Тканина» і, таким чином, отримав обліковий номер за інвентарною книгою цієї групи Т-6537.

Під час наукової атрибуції предмета наукові співробітники проводять вивчення предмета та супровідної документації, складають уніфікований науковий паспорт на предмет, вносять відомості про предмет до інвентарних книг.

Третій етап – реєстрація предметів, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, у спеціальній інвентарній книзі (обов'язковий для музеїв, які мають такі предмети).

Зважаючи на виняткову цінність фондово-облікової документації музею, вона підлягає довічному зберіганню у музеї («Положення про Музейний фонд», 2014). Облік та зберігання фондово-облікової документації забезпечують співробітники відділу обліку.

Наукова новизна

Це дослідження є першою спробою деталізувати етапи музейного обліку, обґрунтувати їх необхідність, уніфікувати процедури. Показано, що суть музейного обліку полягає в створенні штучного історичного середовища музейного предмета, що забезпечує можливість побудови та обґрунтування нових наукових гіпотез та теорій.

Висновки

Отже, документальний облік музейних пам'яток, їх наукове опрацювання надзвичайно важливі для ідентифікації та класифікації, складання музейних колекцій, зберігання та упорядкування, каталогізації з можливістю пошуку та контролем за станом збереження. За наявності у музеї певної традиції ведення облікової документації, яка основана на чинному законодавстві, а також на багаторічному досвіді роботи наукових співробітників музею, жорсткому дотриманні процедур реєстрації при надходженні чи переміщенні предметів, використанні уніфікованих довідників для опису, класифікації та типологізації музейних предметів, у межах музейного зібрання створюється база наукових даних про пласт історичної реальності у певних хронологічних межах, доступ до якої дає змогу науковим дослідникам різних галузей знань та всім зацікавленим у створенні об'єктивної історії долучитися до вивчення та популяризації подій, які висвітлюють згадані автентичні джерела.

Список посилань

- Вайдахер, Ф. (2005). *Загальна музеологія*. Львів: Літопис.
- Інструкція з організації обліку музейних предметів. № 580, від 21 липня 2016 року. (2016). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16>.
- Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України. № 325, від 13 липня 1998. (1998). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98>.

- Левыкин, К.Г., & Хербст, В. (Ред.). (1988). *Музееведение. Музеи исторического профиля*. Москва: Высшая школа.
- Положення про Музейний фонд України. № 113, від 23 березня 2014 року. (2014). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF>.
- Положення про фондово-закупівельну комісію. №144, від 21 березня 2016 року. (2016). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0533-16>.
- Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання. № 653 від 25 жовтня 2001 року. (2001). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>.
- Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. № 2530-VIII (2630-19), від 6 вересня 2018 року. (2018). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>.
- Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними. № 901-VIII (901-19), від 23 грудня 2015 року. (2015). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80>.
- Про державні нагороди України. № 2013-VIII (2013-19), від 13 квітня 2017 року. (2017). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>.
- Про музеї та музейну справу. № 2581-VIII, від 2 жовтня 2018 року. (2018). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>.
- Про Національний архівний фонд та архівні установи. № 316-VIII (316-19), від 9 квітня 2015 року. (2015). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>.
- Хмелевська, А.В., Стрижова, В.Г., & Капучак, І.О. (2009). Організація обліку в музейних установах. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*, 6 (1), 191-196.

References

- Instruktsiia pro poriadok vyznachennia otsinочноi ta strakhovoi vartosti pamiatok Muzeinoho fondu Ukrainy [Instruction on the procedure for determining the valuation and insurance value of the monuments of the Museum Fund of Ukraine]. № 325, from July 13 1998. (1998). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98> [in Ukrainian].
- Instruktsiia z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv [Instruction on the organization of accounting of museum objects]. № 580, from July 21 2016. (2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> [in Ukrainian].
- Khmelevska, A.V., Stryzhova, V.H., & Kapuchak, I.O. (2009). Orhanizatsiia obliku v muzeinykh ustanovakh. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 6 (1), 191-196 [in Ukrainian].
- Levykin, K.G., & Kherbst, V. (Eds.). (1988). *Muzeevedenie. Muzei istoricheskogo profilia [Museology. Museums of historical profile]*. Moscow: Vysshiaa shkola [in Russian].
- Polozhennia pro fondovo-zakupivelnu komisiuu [Regulations on the Stock Purchasing Commission]. №144, from March 21 2016. (2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0533-16> [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy [Regulations on the Museum Fund of Ukraine]. № 113, from March 23 2014. (2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF> [in Ukrainian].

- Poriadok zanesennia unikalnykh pamiatok Muzeinoho fondu Ukrainy do Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [The order of listing of unique monuments of the Museum Fund of Ukraine in the State Register of National Cultural Heritage]. № 653 from October 25 2001. (2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02> [in Ukrainian].
- Pro derzhavne rehuliuвання видобутку, виробництва і використання дорогочинних металів і дорогочинного каміння та контроль за операціями з ними [On state regulation of mining, production and use of precious metals and precious stones and control over operations with them]. № 901-VIII (901-19), from December 23 2015. (2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
- Pro derzhavni nahorody Ukrainy [About the state awards of Ukraine]. № 2013-VIII (2013-19), from April 13 2017. (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> [in Ukrainian].
- Pro muzei ta muzeinu spravu [About museums and museum work]. № 2581-VIII, from October 2 2018. (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy [About the National Archival Fund and archival institutions]. № 316-VIII (316-19), from April 9 2015. (2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> [in Ukrainian].
- Pro vyvezennia, vvezennia ta povnennia kulturnykh tsinnosti [On the export, import and return of cultural property]. № 2530-VIII (2630-19), from September 6 2018. (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> [in Ukrainian].
- Vaidakher, F. (2005). *Zahalna muzeolohiia [General museology]*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

DOCUMENTARY ACCOUNTING OF THE MUSEUM COLLECTION IN NMFALU

Inna Prokhatska

Junior Researcher; e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293
National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract

The museum accounting of the museum objects' collection includes a set of written, graphic, acoustic and electronic data on such objects located in museum collections. They are incoming and accompanying documentation, etiquette, excavation protocols, expedition reports, field records, correspondence and descriptions of the collection's objects on behalf of those who worked on them, publications on objects, classification references, inventory records, catalogs, and reports on conservation and restoration works. **The aim of the study** is to justify the need for thorough scientific accounting of museum items, and to highlight ways to unify accounting procedures. **The research methodology** is based on the analysis of existing regulatory legal acts and works on the theory and practice of museum accounting; information and reference publications to form the theoretical foundations of the work. A method of targeted observation

of the practice of receiving items in museums, and its analysis to establish features and trends; methods of synthesis, systematization, generalization, evaluation are used.

The historical significance of objects stored in museums does not follow from their storage, but from their scientific documentary accounting. This means that the continuous, volumetric and systematic researching and preservation of documents and data relating to the objects and its former and current connections. A museum object is a real object, which, due to its evidentiary ability, has been removed from the functional circumstances of a particular existing environment and can provide sensory-specific and authentic evidence. This object is accompanied by mandatory data on its origin. Only because of this, it becomes a full-fledged scientific document.

This paper analyzes the need for a thorough documentary accounting of a museum collection for a museum and authority. It considered mistakes and ways of unification of modern museum accounting on the analysis of a documentary record of a museum collection of NMFALU for 50 years. **Scientific novelty** lies in the fact that the study is the first attempt to detail the stages of museum accounting, substantiate their need, and unify procedures. It is shown that the essence of museum accounting is to create an artificial historical environment of the museum subject, provides the opportunity to build and justify new scientific hypotheses and theories.

Conclusions. The documentary accounting of museum monuments, their scientific processing are extremely important for identification and classification, compilation of museum collections, storage and ordering, cataloging with the ability to search and monitor the state of preservation.

Keywords: museum; museum accounting; fund's work; museum collection; museum object; basic accounting documents; museum-accounting documentation

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ УЧЁТ ФОНДОВОГО СОБРАНИЯ НМНАБУ

Инна Прохатская

Младший научный сотрудник; e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293

Национальный музей народной архитектуры и быта Украины, Киев, Украина

Аннотация

Музейный учёт фондового собрания охватывает совокупность письменных, графических, акустических, и электронных данных о музейных предметах, находящихся в музейных собраниях, а именно – документ на подтверждение поступления, входящая и сопроводительная документация, этикетаж, протоколы раскопок, отчёты экспедиций, полевые записи, корреспонденция и описи объектов собрания от имени тех, кто их обрабатывал, публикации об объектах собрания, классификационные справки, инвентарный учёт, каталоги, отчёты о консервационных и реставрационных работах. **Цель исследования** – обосновать необходимость проведения тщательного научного учёта музейных предметов, и осветить пути унификации процедур учёта. **Методология исследования** базируется на использовании анализа действующих нормативно-правовых актов и работ по теории

и практике музейного учёта, информационно-справочных изданий для формирования теоретических основ работы; метода целенаправленного наблюдения за практикой приёма предметов в музеи, и её анализ для установления особенностей и тенденций; методов синтеза, систематизации, обобщения, оценки.

На сегодняшний день историческое значение предметов, хранящихся в музеях, исходит не от самого их присутствия, а от их научного документального учёта. Под этим следует понимать непрерывную, объёмную и систематическую обработку и хранение документов и данных, касающихся предмета и его бывших и нынешних связей. Музейный предмет – реальный объект, который вследствие его доказательной способности был изъят из функциональных обстоятельств определённой исторической среды, и может давать чувственно-конкретные и аутентичные свидетельства. К этому объекту добавляются обязательно данные о его происхождении и сопроводительные данные. Только благодаря этому он становится полноценным научным документом.

В данной работе анализируется необходимость проведения тщательного документального учёта музейного собрания для музея и, на основе анализа документального учёта НМНАБУ (Национальный музей народной архитектуры и быта Украины) на протяжении 50-ти лет его существования, рассматриваются ошибки и пути унификации современного документального учёта музейных предметов и коллекций. **Научная новизна** заключается в том, что исследование является первой попыткой детализировать этапы музейного учёта, обосновать их необходимость, унифицировать процедуры. Показано, что суть музейного учёта заключается в создании искусственной исторической среды музейного предмета, обеспечивает возможность построения и обоснования новых научных гипотез и теорий.

Выводы. Итак, документальный учёт музейных памятников, их научная обработка чрезвычайно важны для идентификации и классификации, составления музейных коллекций, хранения и упорядочения, каталогизации с возможностью поиска и контроля за состоянием сохранности.

Ключевые слова: музей; документальный учёт; фондовая работа; музейная коллекция; музейный предмет; основные учётные документы; акты приёма-передачи; фондово-учётная документация

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188464

УДК 712+728.82]:719-043.96(477.83)

**СУЧАСНІ ПРАКТИКИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК
ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОЇ АРХІТЕКТУРИ
(НА ПРИКЛАДІ ПАЛАЦУ ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ-УРБАНСЬКИХ
XIX – ПОЧ. XX СТ. В С. ТАРТАКІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.)****Олена Жукова***Кандидат історичних наук, доцент; e-mail: 28helen82@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5932-1461**Науково-методичний центр розвитку музеєзнавства і пам'яткознавства ХГУ «НУА», Харків, Україна***Анотація**

Мета статті: дослідити особливості ревіталізації пам'яток палацово-паркової архітектури в сучасній Україні на прикладі палацово-паркового комплексу Потоцьких-Лянцкоронських-Урбанських XVIII – поч. XX ст. з типовим для пам'яток цього виду станом збереженості та використанню. **Методи дослідження** базуються на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема методи емпіричного дослідження (спостереження та порівняння, опитування), методи теоретичного дослідження (аналіз і синтез, дедукція та індукція). А також моніторинг (спеціальний метод дослідження). **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що не лише виокремлені особливості ревіталізації для зруйнованих палаців шляхом перетворення на культурний простір та діючий об'єкт туристичного показу, а й встановлені умови, за яких поруйновані історико-архітектурні об'єкти підлягають процесам ревіталізації. **Висновки.** Ревіталізація занедбаних палацово-паркових комплексів з низьким рівнем збереженості архітектурних пам'яток (післяпожежний стан) можлива шляхом соціалізації простору, розробки елементів інфраструктури, благоустрою території, забезпечення екскурсійного відвідування об'єкту, що забезпечує актуалізацію об'єкта спадщини.

Ключові слова: ревіталізація; пам'ятки палацово-паркової архітектури; соціалізація простору; музеєфікація; використання пам'яток

105

Актуальність теми дослідження

Практика використання пам'яток палацово-паркової архітектури з забезпеченням реалізації функцій об'єктів культурної спадщини – значна проблема в сучасній пам'яткоохоронній системі України. Аналіз технічного стану, комплексної збереженості, інтеграції в культурне життя соціуму пам'яток цього виду свідчить, що виготовлення облікової документації з занесенням об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не забезпечують їх повноцінного збереження. Потрібні інші підходи, які б актуалізували пам'ятки в сучасному суспільстві, інтегрували їх до культурного життя, надавали функцій, пов'язаних з використанням

елементів історико-культурної цінності. В світовому просторі таким засобом стала ревіталізація (термін, який використовується в науково-практичній діяльності для позначення процесів відтворення, поживлення і відновлення історичного простору).

Актуальність дослідження практик ревіталізації посилюється новизною подібних процесів в Україні. З урахуванням кількості порушених пам'яток палацово-паркової архітектури й проблемою їх подальшого існування, виокремлення особливостей їх ревіталізації набуває особливої необхідності. Встановлення умов, при яких відбувається поживлення і відновлення історичного простору, його актуалізація, що є основою забезпечення подальшого збереження – дозволить реалізувати досвід в інших областях України, що мають подібні проблеми. Наприклад, в Харківській області з-поміж 12 історичних садіб – лише одна (Пархомівський палац І. Подгорічани) має використання, що забезпечує її збереження. Інші 11 об'єктів знаходяться в занедбаному та напівзруйнованому стані (Жукова, 2009).

Аналіз досліджень і публікацій

Більшість праць, присвячених пам'яткам палацово-паркової архітектури розкривають історичні аспекти їх формування (Михайлишин, 2002; Шевченко, 2003), визначають їхню роль у середовищі (Родічкін & Родічкіна, 2009; Томілович, 2011).

З урахуванням потреби вирішення питань сучасного ефективного використання об'єктів культурної спадщини з'являються дослідження, що висвітлюють теоретичні підходи застосування методів ревіталізації (Полутренко, 2014; Гарнік, 2007).

Оскільки пам'яткознавство в області використання пам'яток завжди спирається на існуючий досвід, слід зазначити появу досліджень практик ревіталізації різновидових пам'яток (Рибчинський, 2016; Гріффен & Титова, 2015; Нечитайло, 2019). Але, практики ревіталізації порушених пам'яток палацово-паркової архітектури до уваги дослідників поки не потрапляли.

Таким чином, мета статті – дослідивши досвід ревіталізації пам'ятки палацово-паркової архітектури XVIII – поч. XX ст. в с. Тартаків Львівської обл., виокремити умови, за яких занедбані комплекси з низьким рівнем збереженості архітектурних пам'яток (післяпожежний стан) підлягають процесам ревіталізації як розкриття нових можливостей без змін старих форм.

Виклад основного матеріалу

Аналіз технічного стану, комплексної збереженості пам'яток палацово-паркової архітектури в Україні (Проект «Українські архітектурні пам'ятки. Спадщина», 2019) свідчить, що без відповідного використання, інтеграції в культурне, економічне життя сучасного соціуму пам'ятки палацово-паркової архітектури приречені на остаточне руйнування.

Одним з методів, що забезпечує актуалізацію пам'ятки в сучасному суспільстві, інтеграцію її до культурного життя, надання нових функцій зі збереженням існуючої історико-культурної цінності є ревіталізація (Блейклі, 2002).

Подібні процеси є досить новими в Україні, і законодавство поки що не відрегулювало на ревіталізації об'єктів культурної спадщини. Але, дослідження сучасних практик свідчить про запровадження новітніх трендів і в сферу використання об'єктів спадщини в Україні (Полутренко, 2014). Одним з успішних досвідів став так званий «Тартаківський прецедент» – практика інтеграції палацово-паркового комплексу Потоцьких-Лянцкоронських-Урбанських XVIII – поч. XX ст. в соціокультурне життя громади с. Тартаків Львівської обл. (Пузич, 2019).

Комплекс – типова пам'ятка, що має характерні для палацово-паркових комплексів в Україні проблеми збереженості та використання:

- віддаленість від великих населених пунктів. Свого часу замські палацово-паркові комплекси зводилися в центрі магнатських земель володінь. На сьогодні – це, переважно, сільська місцевість;
- розташування на околиці населеного пункту, що впливає на якість під'їзних доріг, наявність електромереж та інженерних комунікацій;
- пристосування під утилітарні потреби за радянських часів з нівелюванням елементів архітектурно-художньою цінності пам'яток. У випадку з Тартаківським палацом – розташування сільської середньої школи з пристосуванням до виконання нових освітніх функцій;
- жорстка експлуатація при відсутності реноваційних робіт, що в підсумку призводить до руйнації палацових споруд;
- післяпожежний стан, що призводить до повільної руйнації пам'яток палацової архітектури. Ця проблема характерна для України загалом, що підтверджують наявні приклади: палац Сангушків в Ізяславі (Хмельницька обл.), палац Шидловських в Старому Мерчику (Харківська обл.), палац Курисів в Петрівці (Одеська обл.), палац Терещинків в Денішах (Житомирська обл.), палац Собанських в Ободівці (Вінницька обл.) та інші (Родічкін, 2009);
- виключеність з сучасного соціокультурного життя;
- унеможливлення сучасного утилітарного пристосування без реставраційно-відновлювальних робіт.

З іншого боку, палацово-парковий комплекс Потоцьких-Лянцкоронських-Урбанських XVIII – поч. XX ст. має досить високі показники історико-культурної цінності та архітектурно-художньої якості. Комплекс, що містить різночасові за виникненням палац, флігель, мури та парк, вирізняється високою збереженістю історичного вигляду (станом на поч. XX ст.) та об'ємно-планувальної структури.

Центральним об'єктом є палац Лянцкоронських-Урбанських, збудований у неobarоковому стилі в 1892–1899 рр. на місці колишнього оборонного двору Потоцьких.

Палац цегляний, двоповерховий, має складну конфігурацію в плані. Центральна частина головного фасаду акцентована ризалітом з балконом і ліпниною. Перший поверх оброблений під руст, другий має відкриту цегляну кладку, його кути оформлені оштукатуреними пілястрами. На відкритій цегляній кладці верхніх поверхів виразно виділяється ліпний декор наличників і завершальний фриз. Мансардовий дах з овальним вікном – люкарною опирається на невисокий, простої форми аттик. По осі головного входу над дверима II поверху – картуш з гербом та ліпними прикрасами (Жариков, 1985, с. 206).

Західний флігель фланкує триярусна, квадратна в плані, зі зрізаними кутами башта, завершена необароковою главою з люкарнами. Башта декорована ліпниною, по кутах – маскаронами.

Не менш цікавими об'єктами показу є елементи оздоблення XIX ст. на фасадах палацу – картуш з родовим гербом Лянцкоронських Задора, виконаний із пісковика, ліпний декор обрамлення вікон, маскарони над вікнами ризоліту, пілястри коринфського ордера, складні карнизи, картуші з лев'ячими маскаронами на зрізаних бічних гранях вежі.

В інтер'єрах збереглися канельовані пілястри, фестони у вигляді в'язки троянд, картуші з орнаментом, квіти лотоса, листя пальмети, волюти. У палаці було багато металевих та кованих елементів, підлога мощена плиткою виробництва фабрики кахлевих печей Івана Левинського у Львові.

З півдня до палацу примикає зведений одночасно з ним одноповерховий, Г-подібний в плані службовий корпус. Його фасади оформлені рустованими пілястрами і тричетвертними колонами.

Палац з одноповерховими службовими будівлями утворює прямокутний двір. Палацова будівля розташована в великому парку, закладеному ще в XVIII ст. в маєтку Потоцьких. На сьогодні парк зберіг планувальну структуру станом на поч. XX ст. Парк площею 7,6 га має статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення та підпорядковується Тартаківській сільській раді. Навколо парку зберігся високий мурований паркан з в'їзною парковою брамою.

Пожежа 1996 р. повністю зруйнувала дах та перекриття палацу, залишивши стіни, елементи архітектурного оздоблення й підвальні приміщення. Середня школа була перенесена в сучасну будівлю, палац стоїть пустою, поступово руйнуючись.

З метою розв'язання проблем збереження пам'ятки, її актуалізації та сучасного використання, було започатковано процес її ревіталізації, що передбачає впорядкування території в об'ємі, що не перебільшує волонтерські спроможності, та впровадження методів актуалізації об'єкта культурної спадщини. В сукупності реалізація цих напрямків дає можливість відчинити об'єкт для відвідувачів та забезпечити його соціокультурне функціонування.

До реалізації заходів з ревіталізації були долучені різні учасники: благодійні фонди; Львівська ОДА, Сокальська РДА, Тартаківська СР; реставраційне підприємство, що має сертифікати на роботу з об'єктами класу складності ССЗ; місцеві жителі; волонтери.

З метою промоції пам'ятки та привернення уваги до можливостей ревіталізації Тартаківського палацово-паркового комплексу БФ «Софос» та БФ «Спадщина. UA» за підтримки Українського культурного фонду в період 27.07 – 3.08.2019 р. реалізували проект «Освітньо-культурний табір-резиденція «Тартаків&Тартак»».

Табір-резиденція організовувався як волонтерський проект, який не лише виконав поставлені завдання, а й став унікальним прецедентом:

- об'єднав навколо розв'язання проблеми Тартаківського палацу 50 фахівців зі сфери культурної спадщини задля вироблення спільних ідей щодо ревіталізації пам'ятки;
- привернув увагу місцевих жителів до проблеми культурної спадщини та перспектив її збереження;

- став поштовхом для громади у творенні туристичного продукту навколо власної спадщини;
- перетворив занедбані руїни на об'єкт туристичного показу, убезпечивши перебування відвідувачів на території та залучивши елементи «м'якої» музеєфікації;
- привернув увагу місцевої влади, ЗМІ, туристичної сфери до відродження Тартаківського палацу;
- реалізував освітньо-лекційний інтенсив для жителів села з сучасних трендів в ревіталізації культурної спадщини;
- активізував місцеву молодь до організації екскурсійного обслуговування території пам'ятки.

Головний результат волонтерського проекту – імпульс залучення громади до ревіталізації об'єкта культурної спадщини. Завдяки фахівцям БФ «Спадщина.UA/Heritage.UA» та місцевій громаді, занедбана пам'ятка перетворилась на цікавий туристичний об'єкт, що пропонує набір різноманітних активностей для відвідувачів: екскурсії територією палацу та парку, благодійні ярмарки, дозвілля для дітей, тематичні гостини до панів Урбанських, виставки місцевих митців, частування зі смаколикми, фотозони, збут продуктів локального виробництва, музичні концерти. Як результат – на туристичній мапі України з'явився ще один об'єкт відвідування з набором супутніх послуг.

Висновки

Досліджуючи досвід ревіталізації пам'яток палацово-паркової архітектури на прикладі палацово-паркового комплексу XVIII – поч. XX ст. в с. Тартаків Львівської області з типовим для пам'яток цього виду станом збереженості та використання, можна дійти висновку, що ревіталізація занедбаних палацово-паркових комплексів з низьким рівнем збереженості архітектурних пам'яток (післяпожежний стан) можлива шляхом соціалізації простору, розробки елементів інфраструктури, благоустрою території, убезпечення екскурсійного відвідування об'єкту, що забезпечує актуалізацію об'єкта спадщини.

Ревіталізація не змінює історичні форми об'єкту, вона творить навколо об'єктів культурний простір, що набуває ознак туристичного продукту (Кутузов, б.г.). Це може бути громадський простір, інфоцентр, краєзнавчий музей, сувенірна крамниця, кав'ярня, місце для збуту продуктів локального виробництва під власним брендом тощо. Сам об'єкт виконує функцію генератора змін, соціальних ініціатив та місцевих доходів.

Сучасний соціальний ринок створив нову генерацію культурних менеджерів, що виступають операторами ревіталізації та сприяють створенню довкола їхніх об'єктів спадщини туристичних продуктів.

Успішні практики ревіталізації можливі за умов співпраці громадських організацій, експертного середовища, місцевої влади та громади, що отримує певний імпульс задля реалізації проекту «м'якої» музеєфікації. Об'єднання цих чинників на території малих громад здатне не лише дати поштовх відродження занедбаних палацово-паркових комплексів, а й залучити громаду до актуалізації, ревіталізації власної культурної спадщини.

Список посилань

- Блейклі, Е.Д. (2002). *Планування місцевого економічного розвитку: теорія і практика*. Львів: Літопис.
- Гарнік, Т. (2007). *Охорона, регенерація, та використання архітектурного потенціалу в контексті розвитку історичного регіону (на прикладі Черкаської області)*. (Дисертація кандидата архітектури). Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури, Харків.
- Гріффен, Л., & Титова, О. (2015). Використання об'єктів культурної спадщини. *Сіверщина в історії України*, 8, 6-9.
- Жариков, Н.Л. (Ред.). (1985). *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР* (Т. 3, с. 206). Київ: Будівельник.
- Жукова, О.В. (2009). *Палаци та старовинні садиби. Харківщина, Полтавщина, Сумщина*. Харків: SI-print.
- Кутузов, М. (б.г.). Мировой опыт охраны памятников истории и культуры: чему есть смысл научиться. Взято из <http://euimedia.com/ru/menu/aktualii-1/sviatovy-dosvied-akhovu-pomnikau-ghistoryi-i-kul-tury-chamu-iosts-sens-pavuchytstva>.
- Михайлишин, О.Л. (2002). Містобудівні особливості локалізації палацово-паркових ансамблів Волині у другій половині XVIII – першій половині XIX століття. *Архітектурна спадщина України. Традиції та новаторство у містобудуванні України*, 5, 247-269.
- Нечитайло, П. (2019). Досвід дослідження та музеєфікації турецької кав'ярні на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. В *Збереження та ревіталізація архітектурних пам'яток. Сучасні рішення, Матеріали Міжнародної наукової конференції "Досвід ревіталізації і промоції історико-культурної спадщини"*. Луцьк: Надстир'я.
- Полутренко, У.Б. (2014). Ревіталізація палацово-паркових комплексів як один із методів збереження пам'яток архітектури. В *Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития, Материалы Международной научно-практической интернет-конференции Scientific World*. Взято з <https://www.sworld.com.ua/konfer36/552.pdf>.
- Проект "Українські архітектурні пам'ятки. Спадщина". (2019). Взято з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com>.
- Пузич, Л. (2019). Неймовірне перевтілення Тартаківського палацу. Взято з <https://golosznadbugu.com/kultura/neymovirne-perevitlennia-tartakivs-koho-palatsu.html>.
- Рибчинський, О.В. (2016). Місцева громада та збереження спадщини в контексті ревіталізації ринкових площ історичних міст України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, 42, 120-126.
- Родічкін, І.Д., & Родічкіна, О.І. (2009). *Старовинні маєтки України*. Київ: Мистецтво.
- Синицын, В. (2013). Европейский опыт витализации объектов культурного наследия. *Мир искусств: Вестник Международного института антиквариата*, 4, 40-47.
- Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області*. Чернігів: Деснянська правда.
- Шевченко, Л.С. (2003). *Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII-XIX століть*. (Дисертація кандидата архітектури). Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ.

References

- Blakely, E.J. (2002). *Planuvannia mistsevoho ekonomichnoho rozvytku: teoriia i praktyka [Local economic development planning: theory and practice]*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Harnik, T. (2007). *Okhorona, reheneratsiia, ta vykorystannia arkhitekturnoho potentsialu v konteksti rozvytku istorychnoho rehionu (na prykladi Cherkaskoi oblasti) [Protection, regeneration, and utilization of architectural potential in the context of the development of the historical region (for example, Cherkasy region)]*. (PhD Dissertation). Kharkivskiy derzhavnyi tekhnichnyi universytet budivnytstva ta arkhitektury, Kharkiv [in Ukrainian].
- Hriffen, L., & Tytova, O. (2015). *Vykorystannia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny [Use of cultural heritage objects]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, 6-9 [in Ukrainian].
- Kutuzov, M. (n.d.). *Mirovoi opyt okhrany pamiatnikov istorii i kultury: chemu est smysl nauchitsia [World experience in the protection of historical and cultural monuments: what is the point of learning]*. Retrieved from <http://euimedia.com/ru/menu/aktualii-1/sviatovy-dosvied-akhovy-pomnikau-ghistoryi-i-kul-tury-chamu-iosts-sens-pavuchytsta> [in Russian].
- Mykhailyshyn, O.L. (2002). *Mistobudivni osoblyvosti lokalizatsii palatsovo-parkovykh ansambliv Volyni u druhii polovyni XVIII – pershii polovyni XIX stolittia [Town-planning features of localization of the Volyn palace and park ensembles in the second half of the XVIII – the first half of the XIX century]*. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy. Tradytsii ta novatorstvo u mistobuduvanni Ukrainy*, 5, 247-269 [in Ukrainian].
- Nechytailo, P. (2019). *Dosvid doslidzhennia ta muzeifikatsii turetskoi kaviarni na ploschi Polskyi rynek u Kamianski-Podilskomu [Experience of research and museumification of turkish coffeehouse on the Polskyi Rynek (Polish market) in Kamyanets-Podilskyi]*. In *Preservation and revitalization of architectural monuments. Modern decisions. Collection of articles of the International scientific conference "Experience of revitalization and promotion of historical and cultural heritage"* (pp. 103-108). Lutsk: Nadstyria.
- Polutrenko, U.B. (2014). *Revitalizatsiia palatsovo-parkovykh kompleksiv yak odyin iz metodiv zberezhennia pam'iatok arkhitektury [Revitalization of palace and park complexes as one method of preserving architectural monuments]*. In *Nauchnye issledovaniia i ikh prakticheskoe primenenie. Sovremennoe sostoiianie i puti razvitiia, Proceedings of the International Scientific and Practical Internet-Conference Scientific World*. Retrieved from <https://www.sworld.com.ua/konfer36/552.pdf> [in Ukrainian].
- Proekt "Ukrainski arkhitekturni pamiatky. Spadshchyna" [Project "Ukrainian architectural monuments. Heritage"] (2019). Retrieved from <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com> [in Ukrainian].
- Puzych, L. (2019). *Neimovirne perevtilennia Tartakivskoho palatsu [Incredible reincarnation of the Tartak Palace]*. Retrieved from <https://golosznadbugu.com/kultura/neymovirne-perevtilennia-tartakivs-koho-palatsu.html> [in Ukrainian].
- Rodichkin, I.D., & Rodichkina, O.I. (2009). *Starovynni maietky Ukrainy [Starovynni maietky Ukrainy]*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Rybchynskiy, O.V. (2016). *Mistseva hromada ta zberezhennia spadshchyny v konteksti revitalizatsii rynkovykh plosch istorychnykh mist Ukrainy [Local community and heritage preservation in the context of market revitalization of historic cities of Ukraine]*. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, 42, 120-126. [in Ukrainian].

- Shevchenko, L.S. (2003). *Palatovo-parkovi ansamblі Poltavshchyny XVIII-XIX stolit [Palace and park ensembles of Poltava region of the XVIII-XIX centuries]*. (PhD Dissertation). Natsionalna akademiia obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury, Kyiv [in Ukrainian].
- Sinitcyn, V. (2013). Evropeiskii opyt vitalizatsii obektov kulturnogo naslediia [European experience in the vitalization of cultural heritage sites]. *Mir iskusstv: Vestnik Mezhdunarodnogo instituta antikvariata*, 4, 40-47 [in Russian].
- Tomilovych, L. (2011). *Istorychni sadyby Vinnytskoi oblasti [Historical estates of Vinnytsia region]*. Chernihiv: Desnianska pravda [in Ukrainian].
- Zharikov, N.L. (Ed.). (1985). *Pamiatniki gradostroitelstva i arkhitektury Ukrainskoi SSR [Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR]* (Vol. 3, p. 206). Kyiv: Budivelnik [in Russian].
- Zhukova, O.V. (2009). *Palatsy ta starovynni sadyby. Kharkivshchyna, Poltavshchyna, Sumshchyna [Palaces and ancient estates. Kharkiv, Poltava, Sumy]*. Kharkiv: SI-print [in Ukrainian].

MODERN PRACTICES OF REVITALIZING MONUMENTS OF THE PALACE AND PARK ARCHITECTURE (ON THE EXAMPLE OF THE LIANTSKORONSKIS-URBANSKIS' PALACE IN XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES IN TARTAKOV OF LVIV REGION)

Olena Zhukova

PhD in Historical Sciences, Associate Professor;

e-mail: 28helen82@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5932-1461

Museology and Monument Studies of Kharkiv Humanities University "People's Ukrainian Academy",
Kharkiv, Ukraine

Abstract

The aim of the article is to investigate the peculiarities of the revitalization of the monuments of palace and park architecture in modern Ukraine on the example of the palace and park complex of Potocki-Liantsokoronski-Urbanski XVIII – XX centuries with the state of conservation and use typical for the monuments of this species. **The methodology** of the work is based on the use of general scientific and special methods, in particular methods of empirical research (observation and comparison, survey), methods of theoretical research (analysis and synthesis, deduction and induction) and also monitoring (special research method). **The scientific novelty** of the study lies in the fact that not only the features of revitalization are highlighted for the destroyed palaces by turning into a cultural space and an active object of a tourist show, but also the conditions are established under which the destroyed historical and architectural objects are subject to revitalization processes. **Conclusions.** Revitalization of neglected palace and park complexes with low level of preservation of architectural monuments (post-fire condition) is possible by socialization of space, development of infrastructure elements, improvement of the territory, ensuring excursion visit to the object, which provides updating of the heritage object.

Keywords: revitalization; monuments of palace and park architecture; socialization of space; use of monuments

СОВРЕМЕННЫЕ ПРАКТИКИ РЕВИТАЛИЗАЦИИ ПАМЯТНИКОВ ДВОРЦОВО-ПАРКОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ ДВОРЦА ЛЯНЦКОРОНСКИХ-УРБАНСКИХ XIX – НАЧ. XX ВВ. В С. ТАРТАКОВ ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

Елена Жукова

Кандидат исторических наук, доцент; e-mail: 28helen82@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5932-1461

Научно-методический центр развития музееведения и памятниковедения ХГУ «НУА», Харьков, Украина

Аннотация

Цель статьи: исследовать особенности ревитализации памятников дворцово-парковой архитектуры в современной Украине на примере дворцово-паркового комплекса Потоцких-Лянцкоронских-Урбанских XVIII – нач. XX в. с типичными для памятников этого вида состоянием сохранности и использования. **Методы исследования** базируются на использовании общенаучных и специальных методов, в частности методов эмпирического исследования (наблюдение и сравнение, опрос), методов теоретического исследования (анализ и синтез, дедукция и индукция). А также мониторинг (как специальный метод исследования). **Научная новизна** исследования заключается в том, что не только выделены особенности ревитализации для разрушенных дворцов путем превращения в культурное пространство и действующий объект туристического показа, но и установлены условия, при которых разрушенные историко-архитектурные объекты подлежат процессам ревитализации. **Выводы.** Ревитализация заброшенных дворцово-парковых комплексов с низким уровнем сохранности архитектурных памятников (состояние после пожара) возможна путем социализации пространства, разработки элементов инфраструктуры, благоустройства территории, обеспечения безопасности экскурсионного посещения, что способствует актуализации объекта наследия.

Ключевые слова: ревитализация; памятники дворцово-парковой архитектуры; социализация пространства; музеефикация; использование памятников

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188468

УДК 72:271.2-788(477-25)"166/17"

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВОЇ ЗАБУДОВИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (2 ПОЛ. XVII – XVIII СТ.)

Оксана Чобітько

Старший науковий співробітник; e-mail: chobit_oks@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8523-752X
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ, Україна

Анотація

Мета дослідження – з'ясувати особливості формування ансамблевої забудови Києво-Печерської лаври у 2-й пол. XVII–XVIII ст. **Методи дослідження** базуються на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема історичного методу при системному підході, коли ансамбль пам'яток як об'єкт вивчення розглядається у розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що комплексно проаналізовано розвиток мурованої забудови ансамблю Києво-Печерської лаври, виявлено його закономірності й особливості. **Висновки.** Для періоду 2-ї пол. XVII–XVIII ст. характерний прийом завершення храмами і монастирськими ансамблями верхніх кромek високих берегів річок. Цей варіант взаємодії архітектури, природного рельєфу і водних масивів є найбільш ефективним, оскільки такі компоненти природного ландшафту є найбільш виразними. В тих випадках, коли берег був високий, монастирський комплекс міг розвинути на кількох рівнях, терасовано. Церковна забудова розташовувалась на різних рівнях по всьому схилу крутого берега. При цьому найбільш значущі об'єкти – як-то Успенський собор, Велика дзвіниця лаври стояли на найвищій площині в оточенні не таких високих і не так пишно прикрашених храмів і корпусів, а інші храми і корпуси розташовувались нижче. Це забезпечувало певну православну церковну ієрархію: Успенський собор – Дім Божої Матері є унікальним храмом і за значенням для всього східного православ'я і для України як за історією, так і за архітектурою, тож кожний, хто під'їжджав до Києва з боку похилого лівого берега, одразу розумів, який храм в Лаврі є основним: це акцентувала і розташована поряд барокова багатоярусна дзвіниця, яка впродовж віків була найвищою будівлею Києва.

Ключові слова: ансамблева забудова; містобудівний аспект; православні монастирі; Києво-Печерська лавра

Вступ

Як свідчить історичний досвід, велика кількість визначних пам'яток архітектури зводилась з урахуванням природного середовища, а якщо мова йде про культурні будівлі доби Гетьманщини на землях Наддніпрянщини і Лівобережжя, то їх намагалися розташувати на найбільш мальовничих підвищених майданчиках,

з можливістю огляду з далекої відстані, а за наявності водних масивів – річок, озер, ставків – з включенням їх до загальної композиції (Вечерський, 2001). Типовим прикладом доби Гетьманщини стає храм чи монастирський ансамбль на високому березі річки чи на пагорбі над озером, в оточенні зелені, на певній відстані від фоновієї забудови. Ця ж традиція збереглася в храмовому будівництві і надалі.

Наприклад, на підвищених місцях були збудовані Софійський монастир, Андріївська церква, Трьохсвятительська церква, Михайлівський Золотоверхий монастир, Верхня і Нижня Лавра, Іонинський монастир, Видубицький монастир у Києві. Часто додатковим чинником розташування обителі була наявність в горах давніх печер.

Отже, часто монастир був офіційно заснований в добу Гетьманщини, а поселення на цьому місці чи печери затворників в горах могли існувати з давніх часів, що пояснювалось сукупністю сприятливих чинників: підвищене місце (забезпечення захисту і всебічного огляду – оборонна функція), наявність води (забезпечення водою, риборозведення, річковий транспорт – життєзабезпечення та торговельна функція), сприятливий клімат, ґрунти (сільськогосподарська функція). Як приклад можна навести розташування Михайлівського Золотоверхого монастиря, Верхньої і Нижньої Лаври, Видубицького монастиря (Івашко, 1997, с. 10-13).

Актуальність теми дослідження

У добу Гетьманщини розпочинається розквіт православ'я після років тривалого несприятливого уніатського панування. Значний розвиток монастирського будівництва в Наддніпрянщині мав поважні соціально-політичні передумови, головною з яких стало звільнення від національно-релігійного гніту та формування державності. Не менш важливими були й економічні передумови. В добу Гетьманщини аж до часів Катерини II, яка почала політику секуляризації – вилучення до державної скарбниці монастирських угідь – монастирі й храми були найбагатшими землевласниками, які мали орні землі, сади, городи, пасіки, озера та сінокоси. Тож економічна могутність монастирів дозволила перебудувати давні монастирі, які вже мали муровані споруди, та перебудувати давнішні монастирі, що були цілковито дерев'яними, на муровані.

З огляду на це, тема формування мурованої забудови на території Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. становить для дослідження винятковий інтерес, оскільки це єдиний архітектурний ансамбль, об'єднаний унікальними пам'ятками, який не має аналогів в українській архітектурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед останніх досліджень і публікацій з даної тематики слід виділити численні статті і монографії В. Вечерського, присвячені дослідженню архітектури й містобудування України доби Гетьманщини (2001), архітектурному пам'яткознавству (2003), узагальненню досліджень про формування монастирських ансамблів (2008),

історико-містобудівним дослідженням Києва (2011). Дослідженню барокової стилістики в сакральній архітектурі України присвячена праця Ю. Івашко (1997).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Дотепер в науковій літературі немає комплексного аналізу особливостей формування ансамблевої забудови Києво-Печерської лаври у 2-й пол. XVII–XVIII ст., тих закономірностей розвитку національного містобудування, які при цьому проявилися, а також унікальної специфіки, характерної саме для цього, найбільшого в Україні монастирського ансамблю.

Мета статті

З'ясувати проблематику формування ансамблевої забудови Києво-Печерської лаври у 2-й пол. XVII–XVIII ст.

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові (спеціальні) методи дослідження, зокрема історичний метод при системному підході, коли ансамбль пам'яток як об'єкт вивчення розглядається у розвитку, а також порівняльний метод, спостереження, аналіз, узагальнення і синтез.

Виклад основного матеріалу

Характеристика містобудівного ансамблю Києво-Печерської лаври.

Як уже зазначалося, особливе місце серед ансамблів доби Гетьманщини займає Києво-Печерська лавра. Слід виявити періодизацію планувальної і композиційної структури цього комплексу. Містобудівна основа ансамблів Верхньої лаври, територій Ближніх та Дальніх печер, Печерського містечка з їх межами, реперними точками, планувально-просторовими зв'язками, що була визначена ще в попередні часи, зберігалась і в мазепинський період. Як і раніше, спостерігається чіткий функціональний розподіл території на житлову (містечко з торгом) і монастирську. Були закладені основи архітектурно-містобудівної своєрідності цієї території, основні шляхи, що зв'язували структурні частини комплексу між собою та з довкіллям.

Аналіз динаміки розвитку ансамблю Києво-Печерської лаври й Печерського містечка в цей час свідчить, по-перше, про активну зміну дерев'яних споруд кам'яними, по-друге – про високу насиченість території Печерська архітектурними домінантами, по-третє – про значні роботи з вдосконалення системи укріплень Печерська. Саме тоді сформувалися архітектурний ансамбль Києво-Печерського монастиря та системи укріплень Печерська, які по праву можна віднести до найбільших вагомих містобудівних заходів мазепинської доби. Найважливішу роль у цьому відігравали оборонні споруди. Як і всі інші православні монастирі, Києво-Печерський відігравав роль передміського укріплення і мав свої оборон-

ні укріплення, які на рубежі XVII–XVIII ст. зазнали докорінної перебудови. В цей період навколо нього було споруджено міцну кам'яну оборонну стіну з баштами і брамами, з надбрамними церквами. Будівництво здійснювалось між 1695 і 1706 роками. Північно-західний вал стіни будували не раніше 1697 року, оскільки на цій ділянці було знайдено цеглу, на якій, вказаний цей рік.

Провідна роль у формуванні архітектурного сприйняття монастиря належала головній брамі, що називалася Святою та розташовувалася в українських православних монастирях, залежно від містобудівної ситуації, переважно з заходу або півдня. Певний вплив на наступне планування монастиря справило влаштування ще одних воріт у північній частині оборонного муру.

До системи монастирського оборонного муру входить і Онуфріївська вежа-храм, що розташована на його східній ділянці. Вона являє собою одностовпну споруду без проїзду. Об'ємно-просторове рішення цієї споруди характерне для церковної будови: в плані це рівнокітний грецький хрест зі зрізаними кутами гілок – типовий для традиційних хрещатих храмів цього періоду. Первісно ця вежа, як і церква Всіх Святих, вірогідно, мала характерне для свого часу завершення – купол з главкою, увінчаною хрестом (не збереглася). Цю главку ще можна побачити на іконографічних джерелах другої половини XVIII ст. Так, на кресленні 1780 р. з панорамою Києво-Печерського монастиря ця вежа зображена з бароковою главкою на світловому барабані. Чотири гранчасті об'ємні вежі, що виростають з хреста плану, завершуються фронтонами.

Ще одна вежа з церквою в ім'я Преподобного Іоанна Кущника, патрона гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, зведена 1696 р. Конструкція цієї вежі-церкви являє собою два восьмерики один на одним, вкриті куполом, з фальшивим ліхтарем. Цю вежу зафіксував в 1744 р. В. Берхгольц.

Свята брама Києво-Печерського монастиря – Троїцька надбрамна церква, знаходиться в центрі західної частини оборонного муру. Зовнішній вигляд Троїцької надбрамної церкви під час реставрації, виконаної за часів Мазепи, зазнав певних змін.

Особливості містобудівних та архітектурно-будівельних традицій мазепинської доби.

Аналіз формування архітектурного ансамблю дає змогу прослідкувати світоглядні основи української культури дуже складної і яскравої мазепинської доби кінця XVII–XVIII ст., адже пам'ятки архітектури не гірше за писемні джерела розкривають особливості тогочасної української будівничої культури. Нижня хронологічна межа формування забудови Лаври за доби Гетьманщини визначена 1648 роком – початком Визвольної війни, наслідком якої стали суттєві зміни в архітектурі й містобудуванні. Верхня хронологічна межа визначена не 1765 роком – моментом ліквідації гетьманства згідно з указом імператриці Катерини II, а 1781 роком, коли Україну було поділено на губернії.

Протягом досить короткого часу на території Печерського монастиря з'явилося кілька важливих містобудівних об'єктів. Слід зазначити, що в основу вищезгаданого містоутворюючого процесу був покладений принцип просторово-структурної єдності міста і ландшафту. Збагачена будовою кам'яної огорожі з вежами й храмами – важливими архітектурними акцентами ансамблю, панорама Печерського монастиря набула яскравого мальовничого характеру.

Форма чернечого життя в Печерському монастирі на основі статуту св. Студита потребувала особливої території і певного функціонального зонування. Саме за вищезгаданою схемою побудовано його архітектурний ансамбль. Монастирські споруди розташовувались тут концентричними поясами. Центральне місце займав Успенський собор з первинним монастирським садом та джерелом, що уособлювали сакральні й рекреаційні функції. Тут же знаходилася і трапезна. В першому концентричному поясі відбувалася основна діяльність монастиря.

У другому поясі розташовувались келії, господарські будови, огорожа монастиря. Зовнішня стіна монастиря, окрім утилітарного, оборонного призначення, залишалася незмінно властивою монастирю формою традиційного, канонічного образу.

Оборонний мур навколо Лаври робив монастир схожим на місто, підкреслюючи його самодостатність, символізуючи межу двох світів – церковного й світського. Огорожа асоціювалася зі спасінням, з ізоляваністю від гріха. Монастирські стіни таким чином служили не тільки оборонній меті, а й символізували райську замкненість монастирського життя.

Як і інші православні монастирі, Києво-Печерський вирізнявся великою кількістю храмів. Але Успенський собор, що відігравав провідну роль в його ансамблі, домінував над рештою будівель за розмірами (об'єм і висота), місцем розташування (у центрі соборної площі) і своїм символічним значенням. Поставлений вільно на площі, цей храм, відповідно до містобудівних та ансамблевих принципів українського барокового православного храмобудування, мав «всефасадність» об'ємного вирішення. Як акцентуюча ланка композиції соборної площі, він розміщувався асиметрично щодо головної вісі, що створювало надзвичайно мальовничий ефект. Займаючи центральне положення в системі монастирської будови, храм визначав водночас напрям головних візуальних осей та орієнтацію Святих врат на вхід до нього.

Як і в усіх православних монастирських комплексах, другою після собору за важливістю спорудою була Трапезна. Вона асоціювалася з Тайною вечерею і мала містичний сенс, тому трактувалася не як утилітарна споруда, а функціонально, образно й композиційно тяжіла до соборного храму. Це значення Трапезної відображено у зведенні при ній особливого храму, монастирського розпорядку.

У Києво-Печерському монастирі комплекс будов, що належали до власне Трапезної (церква та кухня), розташовувалися в давньоруські часи з південно-західного боку від Успенського собору. Руїни цих споруд згадуються в 1584 р. Мартином Груневегом. Він же згадує «великий гарний будинок з дерева» – нову трапезну, де «зібралися ченці на свято» і куди Груневега запросили «на хліб і мед».

У 1638 р. в монастирі теж існували «Трапезна немала, церква тепла при ній на ім'я святих апостолів Петра і Павла», а поряд з ним «ворота до братніх кухонь і архимандричої так само кухні» з південного або південно-західного боку від Успенського собору.

На плані 1638 р. Трапезна являє собою прямокутну в плані споруду, завершену чотирма ступінчастими високими фронтонами, що прикривають торці високих двосхилих дахів, спрямованих упоперек довжини будівлі. Після того, як перестала функціонувати кам'яна давньоруська Трапезна, ці споруди тривалий час

були дерев'яними. Лише в часи гетьмана І. Самойловича були розпочаті роботи по їх заміні на кам'яні, що тривали досить довго і були завершені лише в 1694 р. Будівництво здійснювалося коштом київського міщанина Михайла Максимовича. На плані 1695 р. комплекс кам'яних споруд Трапезної показаний вже як завершений. Трапезна церква і палата, а також приміщення кухні були пошкоджені під час пожежі 1718 р., але їх швидко, судячи з повідомлення 1721 р. київському губернаторові, відремонтували.

Комплекс відбудованих споруд складався з трьох частин: невеликого храму в ім'я Святих апостолів Петра і Павла, великої прямокутної в плані двоповерхової трапезної зали із західного боку від неї і службових приміщень з кухнею – з південного. Ці споруди стояли відокремлено і лише пізніше, в 40-х рр. XVIII ст., до них був прибудований одноповерховий корпус парадної їдальні з буфетною та двома покоями.

Дзвіниця як містобудівна домінанта монастирського ансамблю.

Невід'ємним компонентом кожного православного монастирського комплексу була дзвіниця. Зазвичай, її споруджували над головною брамою або поблизу храму. У Києво-Печерському монастирі дзвіниці завжди розташовувалися неподалік від Успенського собору. В першій половині XVII ст. на Соборній площі біля західного фасаду головної церкви здіймалися дві дзвіниці, описані у свій час Павлом Алепським.

Щодо постановки дзвіниці у комплексі, відомо два принципових рішення:

1. Над головною брамою (Максаківський, Гамаліївський, київські Софійський, Видубицький і Михайлівський Золотоверхий монастир);
2. Поблизу соборної церкви (Києво-Печерська лавра, Козелецький Георгіївський монастир).

Однак, до середини XVIII ст. дзвіниці, будучи важливими вертикальними акцентами, не мали самостійної композиційної ролі, і завжди підпорядковувалися собору (Вечерський, 2001).

Дзвіниця була важливим вертикальним акцентом у монастирській забудові та відігравала в ній помітну композиційну роль. І все ж, як дзвіниці інших монастирів того часу, вона не перевищувала головний храм. Судячи із зображення дзвіниці на панорамі монастиря 1677 р. Афанасія Клирика та «Чертежа» 1695 р. І. Ушакова, її висота була нижче центральної бані Успенського собору і становила близько 40 м.

Під час пожежі 1687 р. дзвіниця, вірогідно, не була значно пошкоджена, але розпочатий наприкінці XVII ст. активний процес заміни дерев'яних монастирських споруд кам'яними не міг не зачепити таку важливу споруду, як головна дзвіниця. У гетьмана та керівництва монастиря з'явилось бажання побудувати нову кам'яну дзвіницю з урахуванням потреб та смаків того часу.

Ці роботи були доручені московському архітектору Д. В. Аксамитову, який тоді працював в Україні. Але заплановане будівництво кам'яної дзвіниці в часи гетьмана І. С. Мазепи реалізовано не було, Аксамитов встиг лише закласти фундамент, але незабаром після цього помер і лише у 1731 р. почалось зведення Великої лаврської дзвіниці архітектором Г. Шеделем, яке тривало до 1745 р. Вона гранчаста, чотириярусна, ордерної архітектури: перший ярус має рустовані стіни; наступні яруси акцентовані пучками колон, ордер яких візуально полегшується знизу вгору: від римо-доричного ордера до коринфського.

Допоміжні будівлі ансамблю монастиря і засоби озеленення монастирської території.

Західніше від комплексу Трапезної церкви та палати розташовувалися корпуси «архімандричих покоїв».

За архімандричими покоями у межах монастирської стіни навколо Верхньої Лаври знаходився сад архімандрита. Сад уявлявся в християнському світі раєм на землі, Едемом. Дерева, кущі й квіти в ньому мали символічне й алегоричне значення. Так, у монастирському саду кожна рослина та кожна деталь нагадувала про основи божественного домобудівництва, про християнські чесноти.

Сади епохи в естетичному плані підпорядковувалися архітектурі, що полягало, зокрема, в тому, що в садах будували опорні стіни терас, сходи, перила. Садівники дбали про те, щоб відкрити види на місцевість – з вікон, терас, майданчиків саду. Для цього стилю характерне прагнення створювати з зелених насаджень декорації, поєднувати їх непомітними переходами з архітектурою.

У південно-західній частині Соборної площі, як свідчать архівні документи, в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. знаходилась кам'яна келія квасоварів «з квасними погребями». В об'ємно-просторовій композиції Соборну площу на сході фланкував, замикаючи перспективу, що відкривалася від головної брами, комплекс споруд друкарні та пекарні. Неподалік від пекарні знаходилась лаврська друкарня.

Після будівництва монастирського муру та появи брами із церквою Всіх Святих у північному фронті огорожі поступово формується широка вулиця, що прямує на північ від Успенського собору, що отримала назву «економічної». Перспективу замикала церква Спаса на Берестові.

Висновки

Києво-Печерська лавра, як і кожен монастир, мала свою розпланувальну структуру, яка підпорядковувалась певним принципам. Це була упорядкована цілісність – символічна модель «Граду Божого». Соборна церква (собор) домінували над рештою будівель монастиря і за фізичними розмірами (об'єм і висота) і за духовним значенням (собор символічно трактувався як «земне небо», «око Боже», образ Гробу Господнього). Тому провідна композиційна роль собору мала зберігатися при всіх подальших перебудовах і розширеннях монастиря. Саме цим пояснюється розбудова монастирських соборів Княжої доби, здійснена у XVII–XVIII ст., і, перш за все, Успенського собору в Києво-Печерській лаврі.

Важливими складовими монастирських комплексів були вежі й оборонні башти (наріжні й середостінні), які мали крім оборонних, ще й господарські функції. До складу кожного монастиря входило чимало господарських і навіть виробничих споруд, які композиційно цілковито підпорядковувалися домінантам. Образ монастиря формував також сади, городи й цвинтарі в межах мурів, які теж мали певну богословську символіку.

Шпиталі в великих монастирях виділялись в окремі комплекси, що групувалися довкола шпитальної церкви, як це ми бачимо в Києво-Печерській лаврі (Микільська шпитальна церква).

Всі типи будівель розташовувалися в монастирі не мальовничо-хаотично, а строго закономірно. Ці закономірності підтверджуються при дослідженні усіх монастирських комплексів доби Гетьманщини. Характерним був прийом завершення храмами і монастирськими ансамблями верхніх кромek високих берегів річок. Цей варіант взаємодії архітектури, природного рельєфу і водних масивів є більш ефективним, оскільки такі компоненти природного ландшафту як урвища, схили пагорбів і гір, круті береги річок є найбільш виразними. Такими прикладами є будівлі Свято-Іонинського монастиря, Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Андріївська церква в Києві, будівлі Єлецького та Троїцького монастирів в Чернігові. В тих випадках, коли берег був високий, монастирський комплекс міг розвинутиись на кількох рівнях, терасовано. Церковна забудова могла розташовуватись на різних рівнях по всьому схилу крутого берега – як це видно на прикладі храмів і монастирських корпусів Києво-Печерської Лаври (Івашко, 1997, с. 10-13). При цьому найбільш значущі об'єкти – як-то Успенський собор, Велика дзвіниця Лаври стояли на найвищій площині в оточенні не таких високих і не так пишно прикрашених храмів і корпусів (Рис. 1), а інші храми і корпуси розташовувались нижче (Івашко, 1997, с. 13). Це забезпечувало певну православну церковну ієрархію: Успенський собор – Дім Божої Матері є унікальним храмом і за значенням для всього східного православ'я і для України, і за історією, і за архітектурою (Рис. 2), тож кожний, хто під'їжджав до Києва з боку похилого лівого берега, одразу розумів, який храм в Лаврі є основним: це акцентувала і розташована поряд барокова багатоярусна дзвіниця, яка впродовж віків була найвищою будівлею Києва (Вечерський, 2011).

Рис. 1. Дзвіниця як містобудівна домінанта монастирського ансамблю.
Фото О. Чобітько 2019 р.

Рис. 2. Успенський собор як акцентуюча ланка композиції соборної площі.
Фото О. Чобітько 2019 р.

І тут ми підходимо до головного протиріччя розміщення храмів в попередні віки: з одного боку, їх прагнули розмістити на найвищому місці, однак не враховували наявність зсувних процесів і ґрунтових вод, тому основною причиною аварійного

стану і пошкоджень, обвалу частин всіх храмів верхньої кромки правого берега р. Дніпро у Києві були просадки основ і фундаментів, замокання лесових ґрунтів і відтак поява тріщин.

Список посилань

- Вечерський, В. (2001). *Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона* [Монографія]. Київ: Головкивархітектура: НДІТІАМ.
- Вечерський, В. (2003). *Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць*. Київ: НДІТІАМ.
- Вечерський, В. (2008). *Українські монастирі*. Київ: Наш час.
- Вечерський, В. (Ред.). (2011). *Історико-містобудівні дослідження Києва*. Київ: Фенікс.
- Івашко, Ю. (1997). Стиль бароко в архітектурі українських церков. *Людина і світ*, 11-12, 10-15.

References

- Ivashko, Yu. (1997). Styl baroko v arkhitekturi ukrainskykh tserkov [Baroque style in the architecture of Ukrainian churches]. *Liudyna i svit*, 11-12, 10-15 [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2001). *Arkhitekturna i mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny. Formuvannia, doslidzhennia, okhorona* [Architectural and urban planning heritage of the Hetmanate. Formation, research, protection] [Monograph]. Kyiv: Holovkyivarkhitektura: NDITIAM [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoryko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselenykh mist* [The heritage of urban planning in Ukraine: Theory and practice of historical and urban development monuments of settlements]. Kyiv: NDITIAM [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2008). *Ukrainski monastyri* [Ukrainian monasteries]. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (Ed.). (2011). *Istoryko-mistobudivni doslidzhennia Kyieva* [Historical-urban studies of Kiev]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF THE ENSEMBLE CONSTRUCTION'S FORMATION OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA (the 2ND HALF XVII-XVIII CENTURIES)

Oksana Chobitko

Senior Researcher; e-mail: chobit_oks@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8523-752X
National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine

Abstract

The aim of the study is to find out the peculiarities of the formation of the ensemble construction's formation of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 2nd half XVIII–XVIII centuries. **The methodology** is based on the use of general and special methods, including the historical method in a systematic approach, when the ensemble of monuments as an object of study is considered in development, as well as a comparative method, analysis and synthesis. **The scientific novelty** of the study is that the development of the stone building of the Kyiv-Pechersk Lavra ensemble has been comprehensively analyzed, and its patterns and features have been identified. **The findings and conclusions of the study.** For the period of the 2nd floor. XVII–XVIII centuries a characteristic method was the completion of temples and monastery ensembles of the upper edges of the high riverbanks. This variant of interaction between architecture, natural terrain and water bodies was the most effective, because such components of the natural landscape were the most expressive. In cases where the riverbank was high, the monastery complex could develop on several levels, terraced. The church buildings were located at different levels along the slope of the steep bank. At the same time, the most significant objects – such as the Assumption Cathedral, the Great Bell Tower of the Lavra stood on the highest plane, surrounded by not so high and not so lavishly decorated churches and buildings, and other temples and buildings were located below. This provided a certain Orthodox hierarchy: the Assumption Cathedral – the Mother of God House is a unique temple and of significance for all the Eastern Orthodoxy and for Ukraine, both in history and architecture, so anyone who came to Kyiv from the side of the inclined left bank, immediately understood which temple in the Lavra was the main one: it was accentuated and located next to the baroque multi-tiered bell tower, which for centuries was the highest building in Kyiv.

Keywords: ensemble construction; town-planning aspect; Orthodox monasteries; Kyiv-Pechersk Lavra

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АНСАМБЛЕВОЙ ЗАСТРОЙКИ
КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ (2 ПОЛ. XVII – XVIII ВВ.)****Оксана Чобитько***Старший научный сотрудник; e-mail: chobit_oks@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8523-752X
Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, Киев, Украина***Аннотация**

Цель исследования – выявить особенности формирования ансамблевой застройки Киево-Печерской лавры во 2-й пол. XVII–XVIII вв. **Методы исследования** основаны на использовании общенаучных и специальных методов, в частности исторического метода при системном подходе, когда ансамбль памятников как объект изучения рассматривается в развитии, а также сравнительный метод, анализ и синтез. **Научная новизна исследования** заключается в том, что комплексно проанализировано развитие каменной застройки ансамбля Киево-Печерской лавры, выявлены его закономерности и особенности. **Выводы.** Для периода 2-й пол. XVII–XVIII вв. характерный прием завершения храмами и монастырскими ансамблями верхних кромок высоких берегов рек. Этот вариант взаимодействия архитектуры, природного рельефа и водных массивов является наиболее эффективным, поскольку такие компоненты природного ландшафта наиболее выразительны. В тех случаях, когда берег был высокий, монастырский комплекс мог развиваться на нескольких уровнях, террасированно. Церковная застройка располагалась на разных уровнях по всему склону крутого берега. При этом, наиболее значимые объекты – как то Успенский собор, Большая колокольня Лавры стояли на самой верхней плоскости в окружении не таких высоких и не так пышно украшенных храмов и корпусов, а другие храмы и корпуса располагались ниже. Это обеспечивало определенную православную церковную иерархию: Успенский собор – Дом Божьей Матери является уникальным храмом и по значению для всего восточного православия и для Украины как по истории, так и по архитектуре, и каждый, кто подъезжал к Киеву со стороны наклонного левого берега, сразу понимал, какой храм в Лавре является основным: это акцентировала и расположенная рядом барочная многоярусная колокольня, которая на протяжении веков была самым высоким сооружением Киева.

Ключевые слова: ансамблевая застройка; градостроительный аспект; православные монастыри; Киево-Печерская лавра

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188470

УДК 72-048.62:030(477)

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В УНІВЕРСАЛЬНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ: ПРОБЛЕМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Віктор Вечерський*Кандидат архітектури; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556**Інститут культурної спадщини, Київ, Україна*

Анотація

Мета дослідження – здійснити пам'яткознавчий аналіз і опрацювання методики та критеріїв репрезентації архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії з наданням рекомендацій щодо подальшого розгортання аналогічних енциклопедичних досліджень. **Методи дослідження** базуються на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема історичного методу при системному підході, коли сукупність пам'яток певного виду як об'єкт вивчення і репрезентації розглядається у розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що уперше комплексно проаналізовано проблеми репрезентації архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії, опрацьовано методику та критерії відбору гасел (статей) з цієї тематики з особливим акцентуванням необхідності дотримання балансу між національним і універсальним. **Висновки.** Запропоновано методичні принципи та критерії відбору і включення до універсальної енциклопедії гасел (статей) про архітектурні пам'ятки, у т. ч. і втрачені, біографічних гасел про творців цих пам'яток та мінімально необхідних термінологічних гасел, без яких вищезазначена інформація буде «нечитабельною» для користувачів.

Ключові слова: архітектура; пам'ятки; енциклопедія; поняття; терміни

Вступ

У 2013 р. в Україні започатковане багатотомне енциклопедичне видання універсального характеру під назвою Велика українська енциклопедія, як видання сучасне, що матеріально втілюється у двох формах: у книжковому багатотомнику (орієнтовно у 30 томах) й у веб-порталі, який може оновлювати науково верифіковану інформацію в режимі реального часу і саме верифікованою науковою достовірністю своїх статей вигідно відрізняється від іншої електронної енциклопедії – одіозної Вікіпедії. Енциклопедію створює колектив Державної наукової установи (далі – ДНУ) «Енциклопедичне видавництво» у співпраці з інститутами системи НАН України, галузевих академій та закладами вищої освіти. Поки що опубліковано тільки перший том (Киридон, 2016), другий готується до видання, а на всі інші складено й опубліковано Тематичний реєстр гасел (Киридон, 2019).

У цій статті ми проаналізуємо ситуацію за напрямом «архітектурне пам'яткознавство» і запропонуємо методiku та критерії репрезентації архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії.

Актуальність роботи

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена підготовкою «Великої української енциклопедії» як енциклопедичного видання універсального характеру, в якому мають бути збалансовано представлені всі явища навколишнього світу та сфери діяльності суспільства. Оскільки автор статті у зазначеному проекті відповідальний за напрям архітектурного пам'яткознавства, включно з написанням статей та формуванням тематичного реєстру гасел з даного напрямку, виникає необхідність ще раз осмислити методичні підходи щодо представлення архітектурної спадщини, опрацювати критерії відбору гасел щодо пам'яток архітектурної спадщини, пов'язаної з ними біографістики та фахової термінології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Література за темою дослідження поділяється на кілька тематичних блоків. Базовими є праці тих учених, які заклали наукові основи теорії та історії архітектури й містобудування як основи для ідентифікації архітектурних пам'яток. Теорія та історія архітектури (іноді їх означають загальним визначенням «архітектурознавство») виникли як відгалуження теорії та історії мистецтв. Основоположниками архітектурознавства в Україні були історики мистецтва А. Прахов, Г. Павлуцький, Ф. Шміт, Ф. Ернст, І. Грабар, С. Таранушенко, М. Макаренко, Г. Логвин, Ю. Асеев та інші (Вечерський, 2006, с. 5-7). Їм належить провідна роль у формуванні методичних підходів щодо виявлення й оцінки архітектурних пам'яток, у створенні сучасної архітектурної пам'яткознавчої термінології, причому як російськомовної, так і україномовної.

При формуванні термінологічного тезауруса орієнтиром нам слугувало порівняння номенклатури гасел з напрямку «Архітектура» в другому виданні «Української радянської енциклопедії» (Українська радянська енциклопедія, 1977-1985) зі змістовним наповненням кількох спеціалізованих термінологічних словників-довідників з архітектури й містобудування, які з'явилися вже за доби незалежності (Безродний, 2008) й серед яких найбільш фаховим є науково-довідкове видання 1995 р., підготовлене науковими співробітниками Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування й видане спеціалізованим видавництвом «Будівельник» (Мардер, 1995). Критично враховано також напрацювання доктора мистецтвознавства В. Тимофійенка щодо «Енциклопедії архітектурної спадщини України» (Тимофійенко, 1995) та підготовлені у 2009-2010 рр. науковцями НДІ пам'яткоохоронних досліджень класифікатори об'єктів архітектури та містобудування для автоматизованих інформаційних систем (Вечерський, 2012), які допомогли сформувати «родове дерево понять» у сфері архітектурної спадщини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Як засвідчив аналіз літератури, дотепер в українському пам'яткознавстві теоретично не опрацьованими залишаються актуальні проблеми репрезентації архітектурних пам'яток в енциклопедичних виданнях універсального характеру.

Мета дослідження

Метою статті є опрацювання методики та критеріїв репрезентації архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії, з особливим акцентуванням важливості дотримання балансу між універсальним і національним та з наданням рекомендацій щодо подальшого розгортання аналогічних енциклопедичних досліджень.

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові (спеціальні) методи дослідження, зокрема історичний метод при системному підході, коли сукупність пам'яток певного виду (архітектури) як об'єкт вивчення і репрезентації розглядається у розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція. На цій підставі у межах тематичного реєстру гасел з напрямку «Архітектурні пам'ятки» створено «родове дерево понять» із формуванням таких груп:

1. Основні – основоположні поняття теоретичної конструкції, які складають ядро терміносистеми архітектурного пам'яткознавства.
2. Базові – загальнонаукові поняття, які використовуються і в інших галузях знання.
3. Похідні – видові чи аспектні різновиди основних і базових понять.
4. Запозичені із суміжних галузей знань (наприклад з історії, археології, мистецтвознавства), але тісно пов'язані з теоретичною конструкцією сфери архітектурного пам'яткознавства.

При цьому загальна методика відбору гасел, яку ми взяли за основу, була опрацьована співробітниками ДНУ «Енциклопедичне видавництво» й уведена в науковий обіг у вигляді монографії (Киридон, 2015).

Виклад основного матеріалу

Архітектурні пам'ятки (пам'ятки архітектури) входять одночасно до двох множин, яким відповідають напрями енциклопедистики: «Архітектура» і «Пам'яткознавство». Загалом це можна охарактеризувати як «Архітектурну спадщину». Тому слід чітко з'ясувати, що включає це поняття. Архітектурна спадщина є досить широким поняттям, проте це лише частина ще ширшого поняття – архітектурно-містобудівної спадщини. Остання розуміється як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (як збережених до нашого часу, так і не збережених, але відомих нам з джерел), що виникли у минулі часи, у комплексі з засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміньми творців тогочасних архітектури й місто-

будування (замовників, архітекторів, містобудівників, майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину (Вечерський, 2002, с. 9). Для цілей створення універсальної енциклопедії під архітектурною спадщиною у вужчому сенсі розуміється сукупність матеріальних об'єктів антропогенного середовища, які виникли в минулі історичні епохи і збереглися чи не збереглися до нашого часу. Об'єктами архітектурної спадщини є окремі будівлі, споруди або їх сукупності, які звичайно називаємо комплексами чи ансамблями.

З огляду на це у процесі систематизації енциклопедичних гасел цієї тематики виокремлено три основні групи:

- архітектурні пам'ятки;
- біографістика;
- термінологія (загальні поняття).

З'ясуємо критерії щодо включення/невключення до універсальної енциклопедії гасел кожної з трьох груп.

У групі «архітектурні пам'ятки» сформовано такі п'ять категорій:

- визначні архітектурні пам'ятки світу минулих історичних епох;
- сучасні визначні архітектурні пам'ятки світу;
- визначні архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох;
- втрачені визначні архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох;
- сучасні визначні архітектурні пам'ятки України.

Для кожної з цих груп розроблено формальні ознаки, критерії або фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії.

Перш за все варто пояснити, що мається на увазі під архітектурними пам'ятками. Це окремі архітектурні споруди, комплекси, ансамблі, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів. Архітектурними пам'ятками також можуть бути історичні центри міст, їх вулиці, квартали, площі, тобто всі артефакти, які є матеріальними носіями певних архітектурних та/чи містобудівних ідей (Вечерський, 2012, с. 35).

За типами архітектурні пам'ятки поділяються на споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця (*Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*, 2011, с. 145). Крім того, ці об'єкти класифікуються за багатьма параметрами, зокрема: за видами, хронологією, стилістикою, функціональною типологією, розпланувально-просторовою типологією, композиційними типами, матеріалами й ступенем капітальності, конструктивними схемами і системами, обладнанням інтер'єрів, розташуванням у ландшафті та містобудівній структурі, за композиційною роллю в середовищі тощо.

З огляду на специфіку універсальної енциклопедії, важливою методичною позицією є відсутність розмежування пам'яток архітектури та пам'яток містобудування, оскільки ці розмежування є вузькоспеціальними й такими, що з'явилися відносно нещодавно, тож у суспільній свідомості дотепер містобудування (урбаністика) відноситься до сфери архітектури, в широкому її трактуванні. Це все враховується як при систематизації гасел у словнику (чи в тематичному реєстрі гасел) як робочому інструменті підготовки енциклопедичного видання, так і при написанні статей безпосередньо до енциклопедії.

Під визначними пам'ятками маються на увазі ті, які вплинули на розвиток архітектури, містобудування, мистецтва певної країни (наприклад України), великого регіону (наприклад Середземномор'я), континенту (наприклад Європи) чи світу загалом. Відділити визначні пам'ятки від рядових можна тільки експертним шляхом. Так, визначні архітектурні пам'ятки світу минулих історичних епох, зазвичай, присутні як у популярних (Norwich, 1979), так і в академічних фундаментальних виданнях зі всесвітньої історії архітектури (Fletcher, 1950), включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (World Heritage, 2011). Найвизначніші архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох, які надаються до включення в універсальну енциклопедію, представлені у спеціалізованому архітектурознавчому виданні 2000 р., підготовленому науковими співробітниками Державного науководослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (Мардер, & Вечерський, 2000), а також у першій у національній історії фундаментальній академічній «Історії української архітектури» (Тимофієнко, 2003). Сучасні визначні архітектурні пам'ятки світу є, здебільшого, творами архітекторів – лауреатів Пріцкерівської премії. Сучасні визначні архітектурні пам'ятки України – це, зазвичай, ті, що були відзначені Державною премією України в галузі архітектури (Дьомін, Кондель-Пермінова & Пучков, 2008).

Певні труднощі пов'язані з відбором для енциклопедії універсального характеру тих визначних архітектурних пам'яток, які на сьогодні є втраченими з тих чи інших причин. Комуністичний режим протягом ХХ ст. зруйнував в Україні чимало визначних будівель, які були занесені до офіційних списків пам'яток архітектури (Михайлівський Золотоверхий і Микільський військовий собори у Києві, Троїцький собор у Глухові тощо). Проте більшість знищених об'єктів не входила до жодних формальних списків пам'яток, а деякі були втрачені ще тоді, коли й самого поняття про пам'ятки архітектури на наших теренах не було сформовано (початок ХІХ століття). Але всі ці об'єкти були б пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії – пам'ятками національного значення – якби збереглися до нашого часу.

Варто детальніше зупинитися на критеріях відбору таких об'єктів. Головний принцип відбору базується на тому, що без них неможливо уявити історію української архітектури. Разом з тим потрібно чітко визначити, яку пам'ятку архітектурної спадщини можемо вважати втраченою, наскільки повною має бути її руйнація. Для відбору відповідних гасел до універсальної енциклопедії треба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена пам'ятка. Автор цього тексту ще у 1999 р. запропонував таке визначення (Вечерський, 1999, с. 40-46), яке після деяких дискусій, зрештою, стало загальноновизнаним і було формально узаконено постановою Кабінету Міністрів України (1999). Воно формулюється так: втраченою вважається пам'ятка, понад 50 відсотків наземної частини якої втрачено.

З огляду на це було опрацьовано й успішно застосовано методику відбору втрачених визначних архітектурних пам'яток за трьома принципами.

По-перше, кожна пам'ятка повинна мати високу міру історико-культурної цінності, а саме – відповідати бодай одному з таких критеріїв:

- справити значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

- бути безпосередньо пов'язаною з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;
- репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;
- бути унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Цей перший принцип означає, що у разі збереження пам'ятка, яка відповідає цим критеріям, була б занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури національного значення.

По-друге, пам'ятка має бути якщо не цілковито знищеною, то принаймні зруйнованою, тобто понад 50 відсотків наземної частини її має бути втрачено.

По-третє, сучасні пам'яткознавці мають достеменно знати, як та пам'ятка виглядала. А для цього неодмінно має існувати відповідна джерельна база у вигляді старих світлин, малюнків, гравюр, літографій, обмірних чи проектних креслеників, докладних описів, матеріалів різноманітних досліджень тощо.

Саме виходячи з цих принципів, нами відібрано певну кількість втрачених визначних пам'яток архітектурної спадщини України для включення до універсальної енциклопедії.

Репрезентуючи архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії, неможливо обійтися без представлення конкретних персоналій архітекторів – творців цих шедеврів. Тому в групі «архітектурна біографістика» сформовано такі чотири категорії, які стосуються творців архітектурних пам'яток:

- видатні архітектори світу минулих історичних епох;
- сучасні видатні архітектори світу;
- видатні архітектори України минулих історичних епох;
- сучасні видатні архітектори України.

Для кожної з цих категорій розроблено формальні ознаки, відповідність чи невідповідність яким слугує фільтром щодо включення до енциклопедії. В основі відбору покладено три складові, кожна з яких визначається для окремих персоналій індивідуально. Це – значущість архітектора для розвитку архітектури як у національному, так і в міжнародному масштабі (як за формальними критеріями, так і на думку експертів); згадуваність архітектора-практика або цитованість історика, теоретика архітектури (передусім у навчальній, популярній літературі, меншою мірою – в науковій); для сучасних архітекторів – наявність премій і нагород за архітектурну діяльність (найпрестижніші на світовому або державному рівні відзнаки). Отже, критерій «бути автором архітектурної пам'ятки» іноді може бути недостатнім, щоб персоналія удостоїлася окремої статті в універсальній енциклопедії. В такому разі короткі біографічні відомості про архітектора подаються у статті про відповідну архітектурну пам'ятку.

Для архітекторів-практиків формальними критеріями, за наявності яких вони включаються до універсальної енциклопедії автоматично, є: нагородження престижними преміями в сфері архітектури: Пріцкеровською премією (яку іноді називають «Нобелівською премією для архітекторів»); для українських архітекторів – Державною премією ім. Т. Шевченка, двома державними преміями України в галузі архітектури, або двома будь-якими іншими державними преміями України;

членство у державних галузевих академіях (в Академії архітектури (будівництва та архітектури) СРСР, Академії архітектури (будівництва та архітектури) Української РСР, в Національній академії мистецтв України. Натомість не включаються члени «громадських академій», як от Української академії архітектури чи Академії будівництва України, якщо вони не відповідають іншим критеріям.

До Великої української енциклопедії включаються довідкові статті про архітекторів – авторів архітектурних пам'яток, які започаткували нові архітектурні школи, нові стилістичні напрями в архітектурі, втілили новаторські рішення у сферах архітектурної типології, конструкцій, естетики, що мали універсальне або загальнонаціональне (для України) значення, зробили визначний внесок у розвиток архітектурної науки. Це здійснюється за рекомендаціями експертів.

Усі вищезначені енциклопедичні статті будуть малозрозумілими для пересічного читача без пояснення найпоширенішої фахової термінології, без якої в енциклопедичних текстах обійтися неможливо. З огляду на це, укладання тематичного реєстру гасел (термінів) з напрямку «Архітектурні пам'ятки» для формату не спеціалізованої, а універсальної енциклопедії потребувало переосмислення найширшого спектра критеріїв, виділення категорій і підкатегорій різного порядку з урахуванням актуального стану архітектурознавчих досліджень. При цьому врахована та фундаментальна обставина, що універсальна енциклопедія має розкривати сутність усталених і поширених категорій і понять. Вона не може бути переважаною вузькоспеціальними термінами з архітектури, будівництва, урбаністики (містобудування). Провести розрізнення між такими термінами – спеціальними й вузькоспеціальними – є досить складним завданням, вирішення якого потребує як глибоких фахових знань, так і широкої загальної ерудиції. Як було зазначено вище, загальним орієнтиром до певної міри могла слугувати номенклатура гасел з напрямку «Архітектура» в попередніх виданнях «Української радянської енциклопедії» з застосуванням методики відбору гасел, опрацьованої співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (Киридон, 2015). Відповідно до цього основоположними стали принципи «загальне-конкретне», «найважливіше-важливе-менш важливе» щодо сфери діяльності, пов'язаної з архітектурною спадщиною. При відборі гасел враховувалися також певні критерії, зазначені нижче.

Критерій «поширеності» й «сталості вживання», відповідно до якого відбір здійснювався на підставі частоти й тривалості використання певних термінів у сфері архітектурного пам'яткознавства та загалом архітектурної науки, а також частотою їх вживання протягом останніх 50-ти років.

Критерій «актуальності», який враховує відповідність терміну останнім тенденціям і новаціям розвитку архітектурного пам'яткознавства, теорії та історії архітектури та містобудування.

Критерій «пояснювального потенціалу» або широти предмета пояснення, який характеризує спроможність терміну з позиції аналітики, інтерпретації та класифікації охопити певне коло понять, явищ, артефактів як архітектурних пам'яток, так і сфери їх наукового осмислення.

Критерій «організаційного та методологічного потенціалу», який визначає смислове навантаження терміну в рамках терміносистеми архітектурознавства.

Цей потенціал вимірюється належністю до родової чи видової категорії та кількістю похідних термінів.

Критерій «історичного значення», який враховує роль терміну в становленні архітектурного пам'яткознавства, його теоретичної основи та практичного застосування.

Відповідно до зазначеного вище, група «загальні поняття» включає такі основні категорії:

- історичні архітектурні стилі;
- напрями в архітектурі ХХ ст.;
- історична архітектурна термінологія;
- сучасна архітектурна термінологія;
- українська народна архітектурна термінологія;
- окремі архітектурні явища.

Для кожної з цих категорій є певні формальні ознаки як фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії.

Критерії відбору термінологічних гасел загального блоку для кожної з представлених у ньому категорій формувалися відповідно до енциклопедійної історії представлення гасел архітектурної тематики в українських і зарубіжних довідкових виданнях. Застарілі, рідковживані, вузькоспеціальні або діалектні (для української народної архітектурної термінології) терміни до даної енциклопедії не включаються. Те саме стосується рідко вживаної і маловідомої навіть фахівцям-архітектурознавцям архітектурної термінології позаєвропейських цивілізацій, таких як Мезоамерики, Китаю, Японії, Індії, інших азіатських та африканських країн.

При цьому лишається чітке усвідомлення тієї прикрої обставини, що дотепер не завершено кодифікацію української фахової термінології з архітектурознавства. Крім згаданого вище словника-довідника (Мардер, 1995) є ще кілька термінологічних словників не завжди бездоганного фахового рівня (Безродний, 2008). Зарадити термінологічному безладу, хоча би в царині теорії та історії архітектури, мала б «Українська архітектурна енциклопедія», первісний грандіозний задум якої зрештою виродився у значно скромнішу «Енциклопедію архітектурної спадщини України», за розроблення якої узявся був доктор мистецтвознавства В. Тимофієнко. Однак його передчасна смерть, відсутність фінансування і незацікавленість колег зупинили цю корисну й потрібну працю на стадії тематичного словника (Тимофієнко, 1995). З огляду на це зараз у теорії та історії архітектури, які дають термінологічний інструментарій для опису архітектурних пам'яток, допускається паралельне вживання деяких рівнозначних термінів, таких як купол-баня, неф-нава, башта-вежа, карниз-гзимс, тяга-гурт тощо, що й ураховано нами в терміносистемі, про яку йдеться у цій статті.

У контексті тематики даного дослідження варто коротко окреслити принципи добору ілюстративного матеріалу. Як більшість енциклопедичних видань, Велика українська енциклопедія задумана як добре ілюстроване видання. Портальна версія (веб-портал) дає для цього додаткові можливості, знімаючи ті обмеження щодо кількості та характеру зображень, які присутні в книжковій версії видання. Тому всі статті напряму «Архітектурні пам'ятки» мають бути проілюстровані авторськими фотографіями чи креслениками (виконані авторами відповідних статей)

з зазначенням авторства. Не допускається використання ілюстративного матеріалу з Вікіпедії та інших електронних ресурсів. Як виняток, для пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО можна запозичувати з відповідним посиланням ілюстративний матеріал з офіційного веб-сайту Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – як публічне надбання, що використовується з некомерційною метою. Тут подано приклади ілюстрування статей про архітектурні пам'ятки України (рис. 1, 2), світу (рис. 3), сучасні світові архітектурні пам'ятки (рис. 4), біографічних статей (рис. 5, 6) та статей термінологічного характеру – від загальних понять (архітектурна спадщина – рис. 7; архітектурний стиль – рис. 8) до складних теоретичних побудов (архітектоніка – рис. 9) та конкретних термінів архітектурного пам'яткознавства (рис. 10, 11, 12).

Рис. 1. Софійський собор у Києві. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Архітектурна пам'ятка». Фото В. Вечерського

Рис. 2. Південний фасад Алупкинського палацу (АР Крим). Ілюстрація до енциклопедичної статті «Алупкинський палац-музей». Фото В. Вечерського

Рис. 3. Собор Святого Петра в Римі (Італія). Ілюстрація до однойменної енциклопедичної статті. Фото В. Вечерського

Рис. 4. «Танцюючий будинок» у Празі (Чехія). Ілюстрація до енциклопедичної статті «Архітектура». Фото В. Вечерського

Рис. 5. Фасад церкви Санта Марія Новелла у Флоренції (Італія). Ілюстрація до енциклопедичної статті «Альберті, Леон-Баттіста». Фото В. Вечерського

Рис. 6. Архітектор Павло Федотович Альошин. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Альошин П. Ф.»

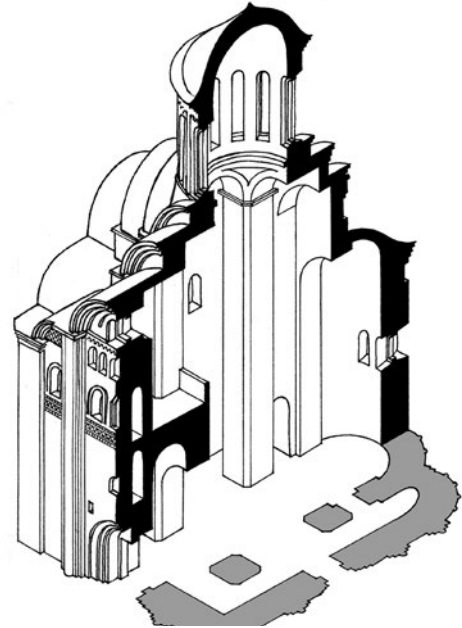

Рис. 9. Аксонометричний розріз П'ятницької церкви в Чернівці. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Архітектоніка». Кресленник В. Вечерського

Рис. 7. Архітектурні пам'ятки в історичному центрі Праги (Чехія). Ілюстрація до енциклопедичної статті «Архітектурна спадщина». Фото В. Вечерського

Рис. 8. Виставкова споруда «Сецесіон» у Відні (Австрія). Ілюстрація до енциклопедичної статті «Архітектурний стиль». Фото В. Вечерського

Рис. 10. Церква Святого Пантелеймона у с. Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Апсида». Фото В. Вечерського

Рис. 11. Аркасолії в інтер'єрі Борисоглібського собору в Чернігові. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Аркасолій». Фото В. Вечерського

Рис. 12. Аркбутани друкарні в Києво-Печерській лаврі. Ілюстрація до енциклопедичної статті «Аркбутан». Фото В. Вечерського

Висновки

Підсумовуючи, варто акцентувати, що з огляду на специфіку універсальної, а не галузевої енциклопедії, в ній архітектурна біографістика займає досить скромне місце; натомість найбільшою кількістю гасел (статей) представлено архітектурні пам'ятки та пов'язану з ними історико-архітектурну термінологію. Запропоновано методичні принципи та критерії відбору і включення до універсальної енциклопедії гасел (статей) про архітектурні пам'ятки, у т. ч. і втрачені, біографічних гасел про творців цих пам'яток та мінімально необхідних термінологічних гасел, без яких ця інформація буде «нечитабельною» для користувачів.

Викладені тут принципи представлення архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії є основоположними, але вони можуть дещо коригуватися в процесі написання конкретних статей до енциклопедії. Розглядаючи перспективи подальших енциклопедичних досліджень у сфері архітектурного пам'яткознавства, ми вважаємо доцільним на новому, сучасному рівні повернутися до висловленої ще у 90-х рр. ХХ ст. і, на жаль, так і не реалізованої ідеї створення «Енциклопедії архітектурної спадщини України» вже не як універсального, а галузевого енциклопедичного видання. З огляду на наявність у закладах вищої освіти архітектурного профілю кваліфікованої автури, здатної до написання відповідних статей, такий проект цілком можливо реалізувати в термін 5-8 років. Це стало би значним внеском як у вітчизняне пам'яткознавство, так і в українську енциклопедистику.

Список посилань

- Безродний, П. (2008). *Архітектурні терміни: Короткий російсько-український тлумачний словник* (2-е вид). Київ: Вища школа.
- Вечерський, В. (1999). Проблема відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини України. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*, 8, 40-46.
- Вечерський, В. (2002). *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ: НДІТІАМ; Головкивархітектура.

- Вечерський, В. (2006). *Курс історії архітектури*. Київ: Інститут проблем сучасного мистецтва.
- Вечерський, В. (2012). Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури та містобудування. В *Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України* (с. 35-53). Київ: Фенікс.
- Дьомін, М., Кондель-Пермінова, Н., & Пучков, А. (Ред.) (2008). *Архітектура України у державних преміях: 1941-2007*. Київ: Центр історико-містобудівних досліджень.
- Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. (2011). Чернігів: Деснянська правда.
- Кабінет Міністрів України. (1999). *Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України*. № 700. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-99-п/>.
- Киридон, А. (Ред.). (2015). *Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій* [Монографія]. Київ: Енциклопедичне видавництво.
- Киридон, А. (Упоряд.). (2016). *Велика українська енциклопедія* (Т. 1). Київ: Енциклопедичне видавництво.
- Киридон, А. (Ред.). (2019). *Велика українська енциклопедія: Тематичний реєстр гасел з напрямку "Архітектура"*. Київ: Енциклопедичне видавництво.
- Мардер, А. (Ред.). (1995). *Архітектура: Короткий словник-довідник*. Київ: Будівельник.
- Мардер, А., & Вечерський, В. (Ред.). (2000). *Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. Київ: Техніка.
- Тимофієнко, В. (1995). *Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник багатотомного видання*. Київ: Українська академія архітектури.
- Тимофієнко, В. (Ред.). (2003). *Історія української архітектури*. Київ: Техніка.
- Українська радянська енциклопедія* (2-ге вид.). (1977-1985). (Т. 1-12). Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії.
- Fletcher, B. (1950). *A History of Architecture on the Comparative Method*. London: B.T. Batsford.
- Norwich, J. (1979). *Great Architecture of the World*. London: Mitchell Beazley Publishers.
- World Heritage: 2011-1012. (2011). Paris: UNESCO.

References

- Bezrodnyi, P. (2008). *Arkhitekturni termini: Korotkyi rosiisko-ukrainskyi tlumachnyi slovnyk* [Architectural Terms: A Short Russian-Ukrainian Interpretative Dictionary] (2nd ed.). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (1999). *Pro Prohramu vidtvorennia vydatnykh pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [About the Program of Reproduction of Outstanding Monuments of Ukrainian History and Culture]. № 700. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-99-п/> [in Ukrainian].
- Domin, M., Kondel-Perminova, N., & Puchkov, A. (Eds.). (2008). *Arkhitektura Ukrainy u derzhavnykh premiiakh: 1941-2007* [Architecture of Ukraine in State Prizes: 1941-2007]. Kyiv: Tsentr istoryko-mistobudivnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Fletcher, B. (1950). *A History of Architecture on the Comparative Method*. London: B.T. Batsford [in English].
- Kyrydon, A. (Eds.). (2015). *Naukovi zasady ta teoretyko-metodolohichni pryntsypy stvorennia suchasnykh entsyklopedii: kolektyvna monohrafiia* [Scientific Bases and Theoretical and Methodological Principles of Creation of Modern Encyclopedias] [Monograph]. Kyiv: Entsyklopedychne vydavnytstvo [in Ukrainian].

- Kyrydon, A. (Comp). (2016). *Velyka ukrainska entsyklopediia [Great Ukrainian Encyclopedia]* (Vol. 1). Kyiv: Entsyklopedychne vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. (Ed.). (2019). *Velyka ukrainska entsyklopediia: Tematychnyi reiestr hasel z napriamom "Arkhitektura" [Great Ukrainian Encyclopedia: Thematic register of slogans from the direction "Architecture"]*. Kyiv: Entsyklopedychne vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Marder, A. (Eds.). (1995). *Arkhitektura: Korotkyi slovnyk-dovidnyk [Architecture: A short dictionary-handbook]*. Kyiv: Budivelnyk [in Ukrainian].
- Marder, A., & Vechersky, V. (Eds.). (2000). *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy: Dovidnyk Derzhavnogo reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Monuments of architecture and urban planning of Ukraine: Directory of the National Register of national cultural heritage]*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].
- Norwich, J. (1979). *Great Architecture of the World*. London: Mitchell Beazley Publishers [in English].
- Tymofienko, V. (1995). *Entsyklopediia arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy: Tematychnyi slovnyk bahatotomnoho vydannia [Encyclopedia of architectural heritage of Ukraine: A thematic dictionary of a multivolume edition]*. Kyiv: Ukrainian Academy of Architecture [in Ukrainian].
- Tymofienko, V. (Ed.). (2003). *Istoriia ukrainskoi arkhitektury [History of Ukrainian architecture]*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].
- Ukrainska radianska entsyklopediia [Ukrainian Soviet Encyclopedia]* (2nd ed.). (1977-1985). (Vol. 1-12). Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (1999). Problema vidtvorennia vyznachnykh pamiatok istoriko-arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [The problem of reproduction of sights of the historical and architectural heritage of Ukraine]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 8, 40-46 [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2002). *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]*. Kyiv: NDITIAM; Holovkyivarkhitektura [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2006). *Kurs istorii arkhitektury [Course in history of architecture]*. Kyiv: Instytut problem suchasnoho mystetstva [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2012). Klasyfikator obektiv (pamiatok) arkhitektury ta mistobuduvannia [Classifier of objects (monuments) of architecture and town planning]. In *Klasyfikatory nerukhomykh obektiv kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Classifiers of immovable objects of cultural heritage of Ukraine]* (pp. 35-53). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- World Heritage: 2011-1012*. (2011). Paris: UNESCO [in English, in French].
- Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny [Collection of legal acts in the field of cultural heritage protection]*. (2011). Chernihiv: Desnianska pravda [in Ukrainian].

ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE UNIVERSAL ENCYCLOPEDIA: REPRESENTATION PROBLEMS

Viktor Vecherskyi

*PhD in Architecture; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556
Institute of Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine*

Abstract

The aim of the study is to provide a scientific analysis and elaboration of the methodology and criteria for the representation of architectural monuments in the universal encyclopedia, providing recommendations for the further deployment of similar encyclopedic studies.

The research methods are based on the use of general scientific and special methods, in particular, the historical method with a systematic approach, when a collection of monuments of a certain type as an object of study and representation is considered in development, as well as a comparative method, analysis and synthesis, deduction and induction. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that for the first time the problems of representation of architectural monuments in the universal encyclopedia have been comprehensively analyzed, the methodology and criteria for the selection of articles on this subject have been elaborated, with particular emphasis on the need to strike a balance between national and universal. **The findings and conclusions of the study.** The methodological principles and criteria for the selection and inclusion of articles about architectural monuments, including lost, in the universal encyclopedia are proposed, as well as biographical articles about the creators of these monuments and the minimum necessary terminological articles, without which the above information would be "unreadable" for users.

Keywords: architecture; monuments; encyclopedia; concepts; terms

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ В УНИВЕРСАЛЬНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ: ПРОБЛЕМЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Виктор Вечерский

Кандидат архитектуры; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556

Институт культурного наследия, Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – осуществить памятниковедческий анализ и разработку методики и критериев репрезентации архитектурных памятников в универсальной энциклопедии с предоставлением рекомендаций по дальнейшему развертыванию аналогичных энциклопедических исследований. **Методы исследования** основаны на использовании общенаучных и специальных методов, в частности исторического метода при системном подходе, когда совокупность памятников определенного вида как объект изучения и репрезентации рассматривается в развитии, а также сравнительный метод, анализ и синтез, дедукция и индукция. **Научная новизна исследования** заключается в том, что впервые комплексно проанализированы проблемы репрезентации архитектурных памятников в универсальной энциклопедии, разработаны методика и критерии отбора статей по этой тематике с особым акцентированием необходимости соблюдения баланса между национальным и универсальным. **Выводы.** Предложены методические принципы и критерии отбора и включения в универсальную энциклопедию статей об архитектурных памятниках, в т. ч. и утраченных, биографических статей о создателях этих памятников и минимально необходимых терминологических статей, без которых вышеупомянутая информация будет «нечитаемой» для пользователей.

Ключевые слова: архитектура; памятники; энциклопедия; понятия; термины

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188475

УДК 72:271.2-788(477-25):351.853

**ВПЛИВ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД НА СТАН ПАМ'ЯТКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ КЕЛІЇ (КОРПУС № 4)
НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА****Ольга Вечерська^{1а}, Ірина Черевко^{2а}**¹Старший науковий співробітник;e-mail: vecherckaya@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8668-6258²Кандидат геологічних наук;e-mail: ira071165@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-2880-2649^аНаціональний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ, Україна**Анотація**

Мета дослідження – з'ясування проблеми збереження архітектурних пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника на прикладі корпусу келій соборних старців (корпусу № 4). **Методи дослідження** базуються на комплексному використанні загальнонаукових та спеціальних методів, у т. ч. спостереження, картографування, аналізу, узагальнення, синтезу. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що уперше на основі моніторингу як важливого засобу, що забезпечує отримання в режимі реального часу інформації про стан кожної пам'ятки та динаміку його змін, комплексно проаналізовано характер деформацій конкретної наземної пам'ятки з урахуванням наявності в межах її фундаментів та розташованих поряд підземних споруд. Розглянуто особливості здійснення моніторингу пам'яток, характер і специфіку професійного інструментарію пам'яткоохоронців, що забезпечує ефективне здійснення цих завдань. **Висновки.** Наявність підземних споруд, розташованих в межах фундаментів основної частини корпусу суттєво не впливає на активізацію деформацій. Підземні споруди, розташовані в безпосередній близькості від стін корпусу та достатньо заглиблені у ґрунтовий масив, опосередковано впливають на деформацію конструкцій корпусу. Визначено основні чинники, що призводять до деформацій конструкцій (перезволоження ґрунтового масиву, безпосередня інфільтрація атмосферних опадів, суфозія) та фактори впливу (недосконалий благоустрій території). Для забезпечення ефективного збереження характерних для Києво-Печерської лаври складних різночасових наземних архітектурних пам'яток зі значними підземними частинами необхідно вдосконалити благоустрій території, а також здійснювати постійний моніторинг, систематизувати реставраційні втручання з обов'язковим завершенням в установлені терміни повного комплексу інженерних, ремонтно-реставраційних робіт.

Ключові слова: пам'ятки; моніторинг; підземні споруди; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Вступ

Келії соборних старців (корпус № 4) Києво-Печерської лаври є однією з найважливіших пам'яток цивільного будівництва XVIII ст. на території Соборної площі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. В останні роки він активно використовується для музейних потреб, включно з постійною і змінними експозиціями, обслуговуванням відвідувачів, приміщеннями наукових співробітників тощо. Це той об'єкт, який при формуванні умоглядного образу Заповідника є невід'ємною складовою його образної «візитівки». Тому стан збереження і характер використання зазначеної пам'ятки, як і інших, розташованих навколо, є критично важливим для нормального функціонування Заповідника як науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, що має статус національного.

Актуальність теми дослідження

Досліджувана споруда належить до найстаріших житлових будівель на території Києво-Печерської лаври. Її приміщення пристосовані для музейно-експозиційних потреб, крамниць та приміщень екскурсійного та інших відділів Заповідника. В останні десятиріччя активні деформаційні процеси спостерігаються, як на цій пам'ятці архітектури національного значення, так і на прилеглий до неї території, обмеженій корпусами №№ 4, 21, 21а, та у підземних спорудах. З огляду на потреби збереження пам'ятки, необхідно проаналізувати спостереження за цими деформаціями, дати їм оцінку, вивчити можливі причини та надати рекомендації щодо подальших дій.

141

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Пам'ятки цивільної архітектури та різноманітні підземні споруди Києво-Печерської лаври згадуються в багатьох виданнях, починаючи з XIX ст. (Болховітінов, 1995). Спеціальний огляд підземних споруд Верхньої Лаври опублікував А. Реутов у науковому збірнику заповідника (Реутов, 1991, с. 35-44). Підсумкова історична та пам'яткоохоронна інформація про пам'ятки, що нас цікавлять, зібрана й опублікована у відповідному томі енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (Горбик, Кіпоренко, Коваленко, & Федорова, 2011, с. 1301-1307). Останні дослідження і публікації на зазначену тему є доробком наукових співробітників заповідника. Є. Чередниченко дослідила архітектуру та функціональне призначення підземних споруд Верхньої Лаври (Чередниченко, 2007, с. 539-554); І. Черевко та Ю. Головатенко (2013) розглянули підземні споруди в контексті формування комплексу келій соборних ієромонахів (корпусу № 4) (с. 145-158); Ю. Головатенко (2010) дослідила нововиявлену підземну споруду біля північного фасаду корпусу № 4 (с. 138-146). І. Черевко та В. Чернишова (2010) детально розглянули причини деформацій будівлі корпусу (с. 404-408).

Виділення раніше невиділених частин загальної проблеми

Проте дотепер в науковій літературі немає комплексного аналізу характеру деформацій цієї наземної пам'ятки з урахуванням її підземних частин на основі

моніторингу як важливого засобу, що забезпечує отримання в режимі реального часу інформації про стан кожної пам'ятки та динаміку його змін.

Метою статті є з'ясування проблеми збереження архітектурних пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника на прикладі корпусу келій соборних старців (корпусу № 4).

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові (спеціальні) методи дослідження, у т. ч. спостереження, картографування, аналіз, узагальнення, синтез, а також дедукція та індукція.

Виклад основного матеріалу

Келії соборних старців побудовані в 20-х рр. XVIII ст. на місці стародавньої будівлі келій, після великої пожежі в Лаврі у 1718 р. Будівельні матеріали і цегляне мурування окремих частин старої споруди, що збереглися, були використані при новому будівництві. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, видовжена в напрямку захід-схід із двома виступами (прибудовами) у двір – з боку північного фасаду в середній частині виступає П-подібний у плані, двоповерховий, складної конфігурації ризаліт розмірами 11,5 x 17,0 м; у східній частині північного фасаду – одноповерхове, прямокутне крило розмірами 8,7x20,5 м. Довжина будівлі становить 140 м, ширина в західній частині – 9,5 м, в східній – 11,8 м. Накрита високим двосхилим дахом із заломом, слуховими вікнами та великим мансардним приміщенням уздовж усього корпусу.

Планування корпусу – лінійно-камерне, сформоване десятьма житловими приміщеннями (секціями) з окремими входами. Внутрішній простір кожної секції складається з сіней та 2-3-х кімнат.

Рис. 1. Корпус № 4 (келії соборних старців)
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника.
Фото О. Вечерської

У 1777–1793 рр. у будівлі були виконані перші ремонтні роботи, під час яких черепичне покриття даху було замінено на металеве. Під час Другої світової війни келійний корпус був зруйнований, при цьому знищено північні прибудови та мезонін (залишилась тільки його торцева стінка). Роботи з дослідження, відновлення первісного об'єму споруди та опорядження фасадів тривали з 1946 по 1969 рр. під керівництвом архітекторів-реставраторів Л. Граужис та В. Петичинського. Періодичні ремонтні роботи і пристосування корпусу келій внесли зміни в його планувальну структуру та стан окремих елементів, але зовнішній вигляд не змінився (рис. 1).

Протягом 1720–1770-х рр. у підземному просторі пам'ятки сформувалась мережа ізольованих погребів, льодовень, підвалів. Під плямою забудови пам'ятки та її прибудов, частково або повністю знаходиться 5 підземних споруд (№ 1, 2, 3, 5, 6). Дві з них (№ 5, 6) використовуються, як звичайні складські приміщення службами Заповідника. Багаторічними спостереженнями доведено негативний вплив цих підземних приміщень на технічний стан пам'ятки. Крім того, на технічний стан конструкцій корпусу негативно впливають розташовані на подвір'ї біля північного фасаду пам'ятки (під колишніми прибудовами) підземні споруди (№№ 4, 35).

Нині проблема в тім, що активні деформаційні процеси спостерігаються, як на пам'ятці архітектури національного значення Келії (корпус № 4), так і на прилеглий до корпусу території, яка обмежена корпусами №№ 4, 21, 21а, а також і в підземних спорудах.

Багаторічні спостереження за станом, як самої пам'ятки загалом, так і приміщення її східної частини, проведення аналізу динаміки розвитку деформаційних процесів свідчать про те, що наявні процеси деформації були зафіксовані під час відбудови Успенського собору, розташованого неподалік. Після завершення будівельних робіт деформаційні процеси, що виявилися як тріщиноутворення, не призупинились.

Порівняльний аналіз та узагальнення даних обстежень пам'ятки на предмет деформацій за останні 13 років (2005–2018 рр.) дозволяють зробити висновки щодо наявності на сьогодні прогресуючих процесів деформації пам'ятки та погіршення її технічного стану, визначити види деформацій як нерівномірне осідання східної частини корпусу і прибудов пам'ятки та виявити основні фактори деформацій – локальне перезволоження просадочних ґрунтів.

Внаслідок акумуляції та інфільтрації поверхневого стоку через відсутність благоустрою території внутрішнього двору між корпусами № 4, 21, 21-а з огляду на незавершене з 2004 р. впорядкування; внаслідок неправильно виконаної реставрації підземної споруди № 4 (заглиблення), розташованої між прибудовами до північного фасаду корпусу, неодноразово, починаючи з 2005 р. і по даний час після сніготанення та довготривалих опадів відбувались суфозійні виноси ґрунту з витокami води до підземної споруди. Це призвело до розущільнення ґрунтів в основі західної стіни східної прибудови, нерівномірного її осідання та появи тріщин з розкриттям до 10-16 мм у віконних отворах, стінах та склепіннях.

За розвитком деформаційних процесів на пам'ятці проводиться моніторинг за допомогою встановлених на тріщини сигнальних маяків. У 2009 р. інтенсивні деформації були зафіксовані у східній частині пам'ятки та прибудовах. Інтенсивність визначалась за частотою розриву та заміни маяків (від одного до шести разів на рік), розкриття тріщин досягало до 20 мм. Більша частина корпусу мала помірні деформації. Фіксувались також замokання мурування та спучення штукатурного шару, протікання покрівлі даху і загальний незадовільний стан її конструкцій, що наближався до аварійного.

У 2010–2011 рр. ТОВ «Уютный дом» за проектами інституту «УкрНДІпроектреставрація» були проведені першочергові протиаварійні роботи по укріпленню фронтона та фундаментів східної частини пам'ятки і роботи з пристосування горіщного простору під службові приміщення. Були виконані наступні роботи:

підсилення фундаментів шляхом влаштування буроін'єкційних паль; реставрація цегляного мурування стін та розбирання цегляного мурування склепінь; влаштування монолітного залізобетонного перекриття по металевих балках; влаштування перегородок на горіщі; влаштування тяжів східної частини; укріплення сходової клітини в східній прибудові тощо. Роботи наразі не завершені, призупинені через відсутність фінансування. В результаті проведених робіт був ліквідований аварійний стан в приміщеннях, які прилягають до східного фронтона, сам фронтон набув стабільності, про що свідчить цілісність маяків, встановлених у 2013 р.

Разом з тим, деформаційні процеси у прибудовах продовжуються. Зокрема активізація деформацій у східній прибудові напряму пов'язана з існуванням у ґрунтовому масиві неподалік її підмурків (що, до речі, також вміщують підземну споруду № 5) підземної споруди № 4. Багаторічними спостереженнями зафіксовано, що тріщини в арковому склепінні віконного прорізу на західній стіні східної прибудови активізувались через декілька місяців після виносу пульпи у підземну споруду № 4, після рясних злив влітку 2007 р. Згодом тріщини зашпаклювали, однак після чергового року високої водності у 2011 р. тріщини знову активно розширились. Такий же процес повторився і у 2017 р. (рис. 2). Головним чинником цього є перезволоження ґрунтів в основі фундаментів прибудови та ослаблення їх з подальшим просіданням в результаті суфозійного виносу пульпи у підземну споруду № 4. Слід відзначити, що відстань між прибудовою та підземною спорудою складає лише 3-4 м, різниця між глибиною залягання фундаментів прибудови та підземної споруди – близько 2 м. Тобто, зона впливу підземної виробки розповсюджується на підмурки прибудови – виникає т. зв. мульда зрушення.

Рис. 2. Активізація розкриття тріщин
внаслідок просідання ґрунтів в основі
фундаментів корпусу № 4. Фото О. Вечерської

У результаті проведення ремонтно-реставраційних робіт (2003–2004 рр.) у підземній споруді № 4, шляхом планування ґрунтової підлоги внутрішнього коридору з метою влаштування сходинок, було порушено цілісність ґрунтового масиву в основі споруди. Ремонтно-реставраційні роботи не було завершено, унаслідок чого західна та східна стіни в південній частині коридору були залишені опертими на зрізаний ґрунтовий масив. Незавершені роботи з благоустрою території подвір'я сприяли зосередженій інфільтрації до внутрішнього простору

споруди поверхневих вод, що акумулювалися в заглибленнях, залишених для газонів. Враховуючи незавершений стан благоустрою подвір'я за корпусом № 4 та інтенсивні сезонні зливи, можна стверджувати про утворення підземних вимоїн-пустот на цій території та під фундаментами корпусу № 4 є безумовним фактором тріщиноутворення в конструкціях корпусу.

Загалом деформації корпусу мають просадочний характер, основним фактором, який обумовлює нерівномірне осідання частин пам'ятки, є локальне перезволоження просадочних ґрунтів (особливо це стосується внутрішнього двору з північної сторони корпусу). Головними чинниками цього є інфільтрація поверхневого стоку внаслідок акумуляції його на локальних ділянках в умовах відсутності благоустрою навколишньої території, аварії на водонесучих мережах. Поширенню деформаційних процесів в споруді під час локального замочування ґрунтів сприяє і відсутність в споруді, довжина якої складає близько 140 м, деформаційних швів. Конвертоподібний характер поширення тріщин у склепіннях вказує на просідання не тільки опорних стін склепіння, але і на просідання торцевих до склепіння стін.

Наявність підземних споруд власне під приміщеннями суттєво не впливає на активізацію деформацій. Розташування вертикальних конструктивних тріщин у несучих поздовжніх стінах у просторовому відношенні вказує на їх приуроченість до підземних споруд, однак питання впливу наявності підземних споруд достатньо не обґрунтоване і потребує подальших цільових досліджень. Підземні споруди, розташовані в безпосередній близькості від стін корпусу та достатньо заглиблені у ґрунтовий масив, опосередковано впливають на деформацію конструкцій корпусу. Неодноразові суфозійні виноси ґрунту з витокami води до підземної споруди № 4 (через відсутність благоустрою території внутрішнього двору між корпусами №№ 4, 21, 21а) призвели до розущільнення ґрунтів в основі західної стіни східної прибудови, нерівномірного її осідання та появи тріщин з розкриттям до 10-16 мм у віконних отворах, стінах та склепіннях (рис. 3, 4).

Рис. 3. Утворення тріщин в конструкціях корпусу № 4.
Фото О. Вечерської

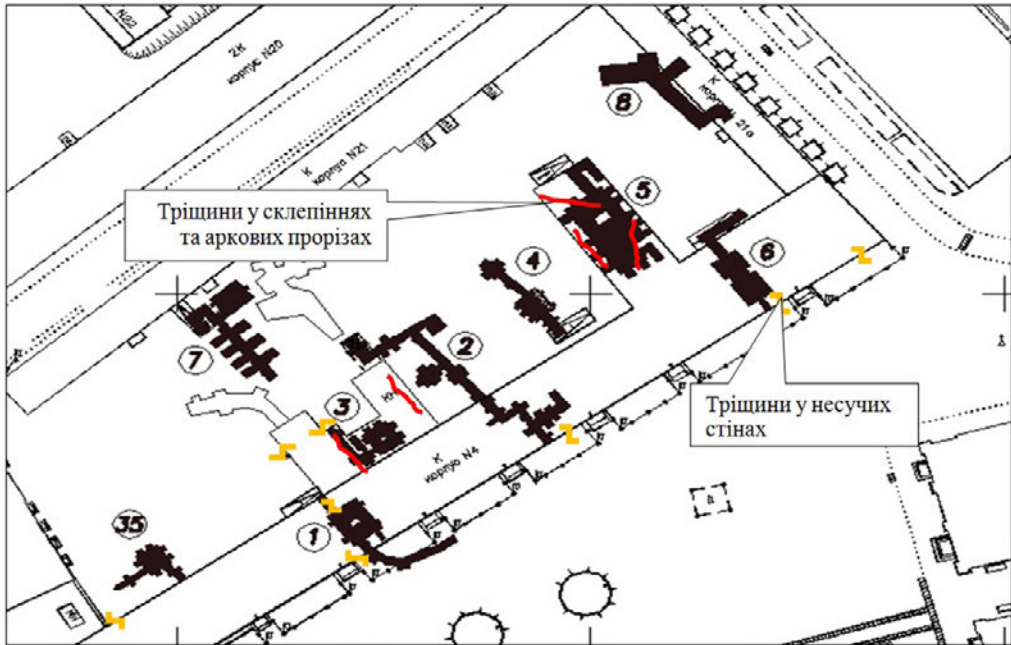

Рис. 4. План-схема території з корпусом № 4 та підземними спорудами, розташованими під ним та поблизу нього. Деформації конструкцій (тріщини). Кресленик Ю. Головатенка, І. Черевко.

Висновки

1. Спостереження за динамікою розвитку тріщин на сьогодні свідчать про стабільність роботи конструкцій основного об'єму та нестабільність роботи конструкцій прибудов. Утворення і розкриття тріщин (розрив маяків) у стінах та розширення тріщин у склепіннях вказує на порушення в роботі фундаментів (нерівномірне осідання), які зумовлені просіданням ґрунтів внаслідок перезволоження.

2. Опосередковано на деформацію конструкцій прибудов до корпусу впливають підземні споруди, розташовані в безпосередній близькості від стін та достатньо заглиблені у ґрунтовий масив (підземна споруда № 4), наявність яких спричиняє розвиток процесів суфозії з подальшим розуцільненням ґрунтового масиву в основі фундаментів саме будівлі корпусу. Вплив підземних споруд, розташованих в межах фундаментів корпусу, на деформації основного об'єму корпусу достатньо не вивчений, потребує подальших досліджень.

3. Основними чинниками, що призводять до деформацій конструкцій прибудов та основного об'єму корпусу є перезволоження ґрунтового масиву, безпосередня інфільтрація атмосферних опадів, розвиток процесів суфозії. Головним фактором впливу є недосконалий благоустрій території та локальна акумуляція поверхневого стоку.

4. Для забезпечення ефективного збереження характерних для Києво-Печерської лаври складних різночасових наземних архітектурних пам'яток зі значними підземними частинами необхідно вдосконалити благоустрій навколишньої території. Надалі – здійснювати постійний моніторинг, методика якого

в Заповіднику вже добре відпрацьована, а також систематизувати реставраційні втручання в матеріально-технічну структуру кожної з пам'яток, з обов'язковим завершенням в установлені терміни повного комплексу інженерних, ремонтно-реставраційних робіт.

Список посилань

- Болховітінов, Є. (1995). *Вибрані праці з історії Києва*. Київ: Либідь.
- Головатенко, Ю. (2010). Нововиявлена підземна споруда біля північного фасаду корпусу № 4 (Келії соборних старців). *Лаврський альманах*, 24, 138-146.
- Горбик, В., Кіпоренко, М., Коваленко, Н., & Федорова, Л. (Упоряд.). (2011). *Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання* (Кн. 1, Т. 3). Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві "Українська енциклопедія" імені М. Бажана.
- Реутов, А. (1991). Подземные сооружения Верхней Лавры. В Ю.Д. Кибальник, О.В. Ситкарева, И.А. Писларий, С.А. Балакин, & А.В. Реутов (Ред.), *Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской лавры* (с. 35-44). Киев: КПГИКЗ.
- Черевко, І., & Головатенко, Ю. (2013). Підземні споруди в контексті формування комплексу келій соборних ієромонахів (корпус № 4). *Лаврський альманах*, 28, 145-158.
- Черевко, І.А., & Чернишова, В.М. (2010). Деформації корпусу № 4 (пам'ятки архітектури XVIII століття) – причини і наслідки. В В.М. Колпакова (Ред.), *Могилянські читання 2009* (с. 404-408). Київ: НКПІКЗ.
- Чередниченко, Є. (2007). Архітектура та функціональне призначення підземних споруд Верхньої Лаври. В В.М. Колпакова (Ред.), *Могилянські читання 2006* (с. 539-554). Київ: KM Academia.

References

- Bolkhovitinov, Ye. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva [Selected works on the history of Kiev]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Cherednychenko, Ye. (2007). Arkhitektura ta funktsionalne pryznachennia pidzemnykh sporud Verkhnoi Lavry [Architecture and Functioning of Underground Structures of Upper Lavra]. In V.M. Kolpakova (Ed.), *Mohylianski chytannia 2006 [Mohyla Readings 2006]* (pp. 539-554). Kyiv: KM Academia [in Ukrainian].
- Cherevko, I., & Holovatenko, Yu. (2013). Pidzemni sporudy v konteksti formuvannia kompleksu kelii sobornykh iieromonakhiv (korporus № 4) [Underground structures in the context of the formation of a cell complex of cathedral hieromonks (building № 4)]. *Lavrskiy almanakh*, 28, 145-158 [in Ukrainian].
- Cherevko, I.A., & Chernyshova, V.M. (2010). Deformatsii korpusu № 4 (pamiatky arkhitektury XVIII stolittia) – prychny i naslidky [Hull deformation № 4 (XVIIIth Century Monuments) – Causes and Consequences]. In V.M. Kolpakova (Ed.), *Mohylianski chytannia 2009 [The Mohyla Readings 2009]* (pp. 404-408). Kyiv: NKPIKZ [in Ukrainian].

- Holovatenko, Yu. (2010). Novovyivljena pidzemna sporuda bilia pivnichnoho fasadu korpusu № 4 (Kelii sobornykh startsiv) [The newly discovered underground structure near the northern facade of building № 4 (cells of the Cathedral Elders)]. *Lavrskiy almanakh*, 24, 138-146 [in Ukrainian].
- Horbyk, V., Kiporenko, M., Kovalenko, N., & Fedorova, L. (Comps.). (2011). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Entsyklopedychne vydannia [Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine: Encyclopedic Edition]* (Pt. 1, Vol. 3). Kyiv: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vydavnytstvi "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. Bazhana [in Ukrainian].
- Reutov, A. (1991). Podzemnye sooruzheniia Verkhnei Lavry [Underground structures of the Upper Lavra]. In Iu.D. Kibalnik, O.V. Sitkareva, I.A. Pislarii, S.A. Balakin, & A.V. Reutov (Eds.), *Problemy okhrany, izuchenii i restavratsii arkhitekturnykh pamiatnikov Kievov-Pecherskoi lavry [Problems of the protection, study and restoration of architectural monuments of the Kiev Pechersk Lavra]* (pp. 35-44). Kyiv: KPGIKZ [in Russian].

THE IMPACT OF UNDERGROUND CONSTRUCTIONS ON THE STATE OF THE MONUMENT OF NATIONAL SIGNIFICANCE CELL (BUILDING NO. 4) OF THE NATIONAL KYIV-PECHERSK HISTORICAL AND CULTURAL PRESERVE

Olha Vecherska^{1a}, Iryna Cherevko^{2a}

¹Senior Researcher; e-mail: vecherckaya@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8668-6258

²PhD in Geological Sciences; e-mail: ira071165@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-2880-2649

^aNational Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine

Abstract

The aim of the study is to find out the problem of preservation of architectural monuments of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve on the example of the cells of the Cathedral Elders (building No. 4). **The research methods** are based on the integrated use of general scientific and special methods, including observation, mapping, analysis, generalization, synthesis. **The scientific novelty** of the study is that for the first time, on the basis of monitoring, as an important means of providing information about the state of each monument and the dynamics of its changes in real time, the nature of deformations of a particular above-ground monument has been comprehensively analyzed, taking into account the presence of nearby underground structures within its foundations. The peculiarities of monitoring the monuments, the nature and the specificity of the professional tools of the monitors are considered, which ensures the effective accomplishment of these tasks. **Conclusions.** The presence of underground structures located within the foundations of the main part of the building does not significantly affect the activation of deformations. Underground structures located in the immediate vicinity of the walls of the building and sufficiently buried in the soil mass indirectly affect the deformation of the building structures. The main factors that lead to deformation of structures (waterlogging of the soil mass, direct infiltration of atmospheric precipitation, suffusion) and factors of influence (imperfect landscaping) are determined. In order to ensure the effective preservation of the complex diachronous above-ground architectural monuments with significant underground parts, peculiar to the Kyiv-Pechersk Lavra, it is

necessary to improve the landscaping of the territory, as well as to carry out constant monitoring, to systematize the restoration interventions with the obligatory accomplishment within the set terms of the complete complex of engineering, repair and restoration works.

Keywords: monuments; monitoring; underground structures; National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

ВЛИЯНИЕ ПОДЗЕМНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА СОСТОЯНИЕ ПАМЯТНИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ КЕЛЬИ (КОРПУСА № 4) НАЦИОНАЛЬНОГО КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВЕДНИКА

Ольга Вечерская^{1а}, Ирина Черевко^{2а}

¹Старший научный сотрудник; e-mail: vecherckaya@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8668-6258

²Кандидат геологических наук; e-mail: ira071165@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-2880-2649

^аНациональный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – выяснение проблематики сохранения архитектурных памятников Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника на примере корпуса келий соборных старцев (корпуса № 4). **Методы исследования** базируются на комплексном использовании общенаучных и специальных методов, в т. ч. наблюдения, картографирования, анализа, обобщения, синтеза, а также дедукции и индукции. **Научная новизна** исследования заключается в том, что впервые на основе мониторинга как важного средства, обеспечивающего получение в режиме реального времени информации о состоянии каждого памятника и динамику его изменений, комплексно проанализирован характер деформаций конкретного наземного памятника с учетом наличия в пределах его фундаментов и расположенных рядом подземных сооружений. Рассмотрены особенности осуществления мониторинга памятников, характер и специфику профессионального инструментария охранителей памятников, что обеспечивает эффективное осуществление этих задач. **Выводы.** Наличие подземных сооружений, расположенных в пределах фундаментов основной части корпуса существенно не влияет на активизацию деформаций. Подземные сооружения, расположенные в непосредственной близости от стен корпуса и достаточно углубленные в грунтовый массив, косвенно влияют на деформацию конструкций корпуса. Определены основные факторы, приводящие к деформациям конструкций (переувлажнение грунтового массива, непосредственная инфильтрация атмосферных осадков, суффозии) и факторы влияния (несовершенное благоустройство территории). Для обеспечения эффективного сохранения характерных для Киево-Печерской лавры сложных разновременных наземных архитектурных памятников со значительными подземными частями необходимо усовершенствовать благоустройство территории, а также осуществлять постоянный мониторинг, систематизировать реставрационные вмешательства с обязательным завершением в установленные сроки полного комплекса инженерных, ремонтно-реставрационных работ.

Ключевые слова: памятники; мониторинг; подземные сооружения; Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188477

УДК 902.2:[669.056-058.51-051(477)]

БРОДЯЧІ ЛИВАРНИКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Сергій Ольговський*Кандидат історичних наук, професор;**e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна*

Анотація

Одним із чинників, що визначав розвиток стародавнього суспільства, було бронзолivarне ремесло. Від напрямків його розвитку залежали особливості соціально-економічного стану, тому важливо прослідкувати його характер на різних етапах суспільного розподілу праці. При цьому важливим є питання, хто були майстри, що забезпечували металевими виробами населення і в даному випадку виявляється, що здебільшого працювали бродячі ливарники. Вивчення цього явища і визначає актуальність дослідження. **Мета дослідження** — проаналізувати характер бронзолivarного ремесла на різних етапах і визначити роль бродячих майстрів в забезпеченні населення металевими виробами. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано діяльність бродячих ливарників на території України і визначено їх вплив на розвиток міжплеменних відносин. **Методи дослідження** базуються на загальнонауковому принципі об'єктивності, а також структурно-функціональному і аналітичному методах. **Висновки.** Визначено рівень розвитку і роль лivarного ремесла на різних етапах розвитку суспільства. Виділено окремо діяльність бродячих ливарників і охарактеризовано чинники, що свідчать про їхню роботу. Традиція бродячого ремесла виникла разом із появою металургії і металообробки і існувала протягом епох неоліта, бронзи і раннього залізного віку.

Ключові слова: бродячі ливарники; лivarні форми; металургійне виробництво; бронзолivarне ремесло; скарби ливарників; поховання ливарників

Актуальність теми дослідження

Одним із чинників, що визначав розвиток стародавнього суспільства, було бронзолivarне ремесло. Від напрямків його розвитку залежали особливості соціально-економічного стану, тому важливо прослідкувати його характер на різних етапах суспільного розподілу праці. При цьому важливим є питання, хто були майстри, що забезпечували металевими виробами населення і в даному випадку виявляється, що здебільшого працювали бродячі ливарники. Вивчення цього явища і визначає актуальність дослідження.

Мета статті

Мета полягає в аналізі характеру бронзолivarного ремесла на різних етапах і визначенні ролі бродячих майстрів в забезпеченні населення металевими виробами.

Виклад основного матеріалу

Початок доби міді визначив цілий ряд характерних ознак ремісничої діяльності, пов'язаної із цим металом. У зв'язку із високою технологічністю, ми не можемо назвати це ремесло домашнім навіть для його початкового періоду, як, наприклад, ткацтво, гончарство, оброку дерева тощо. Попри інші, більш ранні ремесла, освоєння металургії зумовило черговий суспільний розподіл праці. Ще й зараз ведуться дискусії щодо характеру і темпів освоєння людиною першого металу та способів його обробки. Проте зрозуміло, що вже перші відомі нам мідні речі були виготовлені майстрами із професійними навичками і, ймовірно, ливарники стояли осторонь від решти населення і не були зайняті в інших галузях господарської діяльності. Більше того, як свідчать етнографічні дані, металургів, ковалів, ливарників побоювались, їх уникали, а їхня робота і вони самі були оточені забобонами й прикметами.

Але і в середовищі металургів послідовно відокремлювались більш вузькі спеціалісти, тобто відбувався подальший розподіл праці. Є. М. Черних відновлює схему еволюції металургійного виробництва, запропоновану Р. Форбесом, за якою на першому етапі металург виконував всі операції – від видобутку руди до виготовлення мідних виробів, тобто він був універсалом. З часом майстри діляться на гірників, які виявляють родовища та добувають руду, і на металургів, які займаються виплавою металів і подальшим виготовленням готових виробів. А вже із цих металургів виділяються плавильники, які виплавляють із руди мідь і розповсюджують її в товарних зливках, і ливарники-ковалі, які виготовляють готову продукцію. А вже в середовищі ливарників в результаті розподілу праці виділяються вузькі спеціалісти по виготовленню конкретних речей – знарядь, зброї, посуду, прикрас тощо. При цьому можна спостерігати і зворотній процес – універсалізацію майстрів по виготовленню готової продукції, які працюють на виїзді, виготовляють будь яку продукцію і виконують всі операції з металом. Тобто, по суті, це бродячі майстри (Черных, 1972, с. 191). Єдине, в чому можна не погодитись з Р. Форбесом, що бродячий майстер буде поєднувати такі операції, як виплавка металу із руди і виготовлення готової продукції. Більш допустимо, що він буде працювати із товарними зливками, які буде отримувати від гірника-металурга. Важко уявити, що рудокоп, отримавши із добутої руди метал, покине родовище і піде мандрувати на далекі відстані, задовольняючи потреби населення, що трапляється у нього на шляху.

Згідно із цією схемою можна узгодити етапи розповсюдження металу на території Євразії. Найдавніші мідні вироби були виявлені в Малій Азії на східноанатолійському поселенні Чайоню-Тепезі і датувались вони кінцем VIII – початком VII тис. до н. е. (Braidwood, 1973, p. 37), а потім у двох похованнях VII тис. до н. е.

під будинком на поселенні Чатал-Гойюк у Центральній Анатолії (Esin, 1995, p. 37). Як відомо, на Малоазійському нагір'ї містяться багаті поклади марганцевих, молібденових, мідних і поліметалічних руд, які розроблялись в давнину. Тобто місцева металургія енеолітичного часу була забезпечена власною сировинною базою. Ймовірно у Малій Азії на початковій фазі працювали майстри-універсали, які виконували всі операції – від видобутку руди до виготовлення речей.

У Південно-Східній Європі найдавніші вироби з міді у Сербії датуються V тис. до н. е. (Богданович, 1987, с. 167). Відзначаючи певний хронологічний розрив між металевими знахідками Близького Сходу і Балкан, Н. В. Риндіна вважає, що металургійний досвід у Південно-Східній Європі має автохтонний характер (Риндіна, 1998, с. 29). З цим можна погодитись, оскільки на Балканах металурги також були забезпечені місцевою сировиною, а найдавніші гірничі розробки тут були виявлені на родовищі Аі-Бунар у Болгарії.

На території України власних покладів міді немає, а знахідки перших металевих речей пов'язані з трипільською культурою. Це понад 600 виробів, які представлені дрібними знаряддями праці – гачками, шилами та поодинокими пробійниками, теслами та втульчастими сокирами; прикрасами – намистинами, пронизками, підвісками, шпильками, нашивними бляшками, антропоморфними амулетами. 493 вироби походять із скарбів (Карбун, Аріушд, Хебешешти), 120 виявлені на поселеннях і 10 – випадкові знахідки біля поселень. Найбільш репрезентативні в цьому відношенні поселення Лука-Врублівецька, Берново-Лука, Олександрівка, Нові Русешти, Кельменці (Ольговський, 2003, с. 220).

Хронологічно і за типологічними характеристиками цей матеріал близький речам із Сербії і Болгарії, що традиційно пояснювалось балканськими витоками трипільської культури, або експортом. Але кам'яні ковадла і молоти, знахідка відкритої ливарної форми з каменю на поселенні Олександрівка (Есипенко, 1957, с. 19), тиглів у Хебешештах (Dumitrescu, Dumitrescu, Petrescu-Dîmbovița, & Gostar, 1954, s. 382, tab. CXI), мідних пробійників з Троянова і Луки-Врублівецької, мідних стрічок, з яких робили намистини, стрижнів, з яких виготовляли знаряддя праці, на перший погляд, яскраво свідчать про обробку металу на місцях. Н. В. Риндіна навіть виділяє деякі типи шпильок з Олександрівки та долота-тесла типу Кукутені, які, на її думку, мають місцеве походження. Місцеві риси, на її думку, виділяються і у технології відливання у горизонтальних формах заготовок з послідувочою їх проковкою і вигинанням пронизок (Риндіна, 1998, с. 129).

Але при цьому нам невідомі металургійні майстерні або окремі спеціальні металургійні печі. Цей факт, зазвичай, не тлумачився, для висновків про місцеву металообробку достатньо було знахідок ливарних форм, інших інструментів або відходів металургійного виробництва. Звичайно, можна розраховувати на майбутні знахідки, але останнім часом трипільські пам'ятки досліджуються досить активно і широкими площами, тому відсутність майстерень до певної міри виглядає закономірністю. І пояснити це можна роботою на трипільських поселеннях майстрів не місцевих, а вихідців із Балканської гірничо-металургійної області. Тобто на пам'ятках трипільської культури працювали бродячі (мандрівні) майстри, які, можливо, навіть не мали постійного місця проживання. Відсутність же майстерень із плавильними горнами й специфіч-

ним культурним шаром можна пояснити облаштування останніх за межами поселень для запобігання пожежам.

З настанням доби бронзи, разом із ускладненням технологічних прийомів обробки металу, з'являються яскраві ритуальні ознаки ремісничої діяльності. Насамперед це поховання ливарників, супроводжені аксесуарами бронзолivarного ремесла – ливарними формами, тиглями, ковальськими інструментами. У Азово-Чорноморській зоні для катакомбної культури А. І. Кубишев і А. Л. Нечитайло (1991), наприклад, відзначають близько сорока таких поховань (с. 7-8) і, що характерно, поблизу не виявлено пам'яток осілого побуту – поселень, городищ або навіть і тимчасових стоянок. Для доби міді ми не знаємо таких поховань, але ж для трипільської культури взагалі характерна відсутність могильників.

Починаючи з середнього бронзового віку, стають характерними скарби ливарників і майстерні, також не пов'язані з конкретними населеними пунктами або ремісничими центрами. У 60-ті рр. XX ст. О. М. Лесков (1967), картографувавши такі скарби ливарників у Північному Причорномор'ї, виділив північно-чорноморський осередок кольорової металообробки пізньобронзового віку (с. 143). Із близько тридцяти відомих цьому автору скарбів і майстерень, тільки красномаяцька і волоська майстерні розташовувались у ремісничих центрах. Але ж при цьому наявність таких ремісничих центрів зовсім необов'язкова, адже під осередком металообробки ми розуміємо не окрему пам'ятку з майстернею, а регіон схожого виробництва виробів з єдиними типологічними, хіміко-металургійними характеристиками і єдиною технологією виробництва. Тобто, це зона діяльності майстрів, які отримували метал із одних родовищ, використовували однакові прийоми і виготовляли однотипні речі. Іноді осередок може характеризувати металургійне виробництво на території проживання населення декількох археологічних культур. Виходячи з цих умов, Є. М. Черних (1976) для доби середньої і пізньої бронзи виділяє три осередки металообробки, які забезпечували металевими виробами населення практично всієї території України. Особливо активно металурги цих осередків діяли у басейнах великих річок (с. 175).

Якщо інгуло-красномаяцький осередок у XIII–XII ст. до н. е. обслуговував практично все населення Подністров'я, Побужжя і Подніпров'я, то вже у XII–IX ст. до н. е. діяльність ливарників завадолобойківського осередку охоплює тільки Подніпров'я. Ремісники ж кардашинського осередку IX–VIII ст. до н. е. хоча і розповсюджують свою продукцію, повторюючи ареал інгуло-красномаяцького осередку, але відбувається це в значно меншому обсязі. Загалом металургійне виробництво в цей час переживає занепад у зв'язку із затуханням діяльності Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області і в кінці VIII ст. до н. е. остаточно згортається, не доживаючи до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я (Черных, 1976, с. 198).

Треба також відзначити знахідку стулки ливарної форми для відливання кельтів і тесел, характерних для зрубною культури, на поселенні східнотшинецької культури Зазим'я, що неподалік від Києва (Клочко, 1994, с. 118). На перший погляд факт звичайний, але більше ніяких слідів обробки металів ні на цьому поселенні, ні на інших пам'ятках східнотшинецької культури не відомо.

На Лівобережжі Дніпра в кінці доби бронзи мешкали племена бондарихинської культури, власна металообробка яких була розвинена дуже слабо, тому населення цього регіону знаходилось у сфері впливу завадово-лобойківського осередка металообробки. Внаслідок цього, металеві вироби з цієї території знаходять чисельні аналогії в самих віддалених точках Європи. Наприклад, кельти і ливарні форми, аналогічні знайденим на бондарихинських пам'ятках, виявлені у Київській і Черкаській областях, поблизу Керчі і у Молдові (Черных, 1976, с. 81). На самому Бондарихинському поселенні, яке дало назву всій культурі, знайдені ливарні форми для відливання черешкових ножів, аналогічних знайденим на Дону і у Волго-Ураллі на сході, а на заході – в Румунії і Молдові (Черных, 1976, с. 115). А враховуючи, що майстерні на бондарихинських поселеннях невідомі, всі перераховані факти можуть яскраво свідчити про роботу на території України в добу бронзи саме бродячих майстрів.

До кінця доби бронзи і початку раннього залізного віку відносяться тільки дві знахідки, що стосуються бронзолivarного ремесла. Це дві ливарні форми і тигель з городища Дикий Сад, яке досліджується в межах м. Миколаїв у Нижньому Побужжі (Горбенко, Гребенніков, & Смирнов, 2009, с. 20), і відомий новочеркаський скарб, що правда за межами України, але до його складу входить стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл. Відносно поселення Дикий Сад треба відзначити, що тут не виявлено бронзолivarної майстерні, а за формою списа, що відливався у ливарній формі, його населення обслуговували ливарники кардашинського осередка металообробки. Новочеркаський скарб також не пов'язаний з жодною майстернею. Тобто, і для початку раннього залізного віку також характерна робота бродячих ливарників.

Кольорова металообробка скіфського часу лише недавно стала предметом спеціального дослідження. Традиційно вважалось, що виробами з бронзи скіфське населення забезпечували майстри із грецьких колоній, насамперед Ольвії. Відносно ж власної металообробки у скіфів, вважалось, що її просто не існує. Так у спеціальному розділі, присвяченому бронзолivarному ремеслу скіфів, у академічному виданні «Археология Украинской ССР» автори пишуть, що майстерень, де оброблялись кольорові метали, в Скіфії не виявлено. На поселеннях зустрічаються тільки незначні (виділено мною – С. О.) сліди металообробки – л'ячки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готовим виробам. Що стосується золота, срібла і електра, з яких виготовлялись посуд, елементи зброї, кінської упряжі і особисті прикраси, то, пов'язані з ними ремесла з кінця VI ст. до н. е. починають концентруватись в античних містах Північного Причорномор'я (Ильинская & Тереножкин, 1986, с. 131, 132).

Дивно, що такі виразні сліди, перераховані у названому виданні, що за своєю кількістю значно перевищують античні знахідки, не справили враження на авторів вказаного розділу. Крім того, коли у 1986 р. виходила з друку «Археология УССР», де було наведено оцінку скіфського ремесла В. А. Іллінської і О. І. Тереножкіна (1986), вже були відомі і опубліковані у науковій літературі матеріали із майстерень бронзолivarників на Більському городищі, виявлених у 1965 р. (Шрамко, 1967, с. 199) і у 1969 р. У другій з них, окрім бронзолivarної

печі і традиційного супроводжуючого майстерні матеріалу, було виявлено уламки ливарної форми, в якій відливались масивні щитові умбони у вигляді лежачого оленя, аналогічного відомій блясі із кургану кінця VII ст. до н. е., дослідженого біля станиці Костромська на Кубані (Шрамко, 1976, с. 195-196), (рис. 57).

Пояснюється таке відношення до скіфської металообробки тим, що в дослідженні античних і скіфських пам'яток на середину XX ст. склалась певна диспропорція. Якщо грецькі міста, хоча і з певними перервами, всебічно досліджувались починаючи з рубежу XVIII–XIX ст., то культура скіфського населення епізодично вивчалась, в основному, за матеріалами поховальних пам'яток, причому переважно курганів скіфської знаті. Матеріали ж поселень і городищ порівняно мало привертала увагу дослідників. Лише на початку XX ст. на Полтавщині і Харківщині було здійснено невеликі за обсягом розвідувальні розкопки на двох скіфських городищах.

Висновки

За довгі роки розкопок було накопичено колосальний матеріал, який дозволяв розкрити різноманітні сторони життя і діяльності населення грецьких міст Північного Причорномор'я, а побут населення лісостепової зони України лишався мало вивченим. Практично нічого не було відомо і про виробничу діяльність автохтонів. А це, в свою чергу, породило суб'єктивне відношення до грецької культури, яка розцінювалась як вирішальний фактор в історії місцевого населення, яке користувалось досягненнями грецького ремесла в обмін на рабів і продукти натурального господарства.

Але сьогодні нам відомі ремісничі центри Скіфії, які свідчать про високий рівень місцевого бронзоливарного ремесла. Практично на кожному великому скіфському городищі відкриті рештки майстерень із спеціалізованими інструментами, ливарними формами, тиглями, бракованими виробами, відходами виробництва. На правому березі Дніпра це Жаботинське, Шарпівське, Мотронинське городища, поселення Грищенці. На лівому березі – городища Більське, Лихачівське, Люботинське, Коломакське, Полкова Микитівка (Ольговський, 2011, с. 129), (рис. 51). Тобто на відміну від грецьких колоній Північного Причорномор'я, металообробне ремесло у Скіфії було більш розвинене і скіфські майстри могли самі забезпечувати металевими виробами не тільки місцеве населення, а й грецьких колоністів, про що яскраво свідчить діяльність майстрів Ягорлицького поселення у пониззі Дніпра, яке було сезонним торжищем, і чисельні варварські прикраси в ранніх шарах Березанського поселення і Ольвії. Типологічне розмаїття металевих речей на цих пам'ятках свідчить про діяльність тут майстрів із Подніпров'я, Балканського басейну, Північного Кавказу, Поволжя і навіть Західного Сибіру.

Предметом дискусії довгий час було поховання V ст. до н. е. в кургані Марицинського могильника біля поселення Аджигол, що неподалік від Ольвії, розкопане у 1910 р. М. Ебертом (Ebert, 1913, s. 9), (fig. 6). Поховання було супроводжене кам'яною ливарною формою, в якій відливались бляшки у вигляді голови кошачого хижака і це давало підставу говорити про роботу ольвійських ливарників на замовлення кочовиків. Але, беручи до уваги, що дане поховання було здійснене

з дотриманням всіх ритуальних ознак посульських курганів в лісостеповому Лівобережжі, а також високий рівень розвитку металообробки в Скіфії, можна із впевненістю говорити, що в Марицинському могильнику був похований бродячий ливарник – виходець з одного із подніпровських центрів.

Таким чином, діяльність бродячих майстрів у Причорномор'ї має глибокі традиції. Вона виникла з появою металургії і металообробки і існувала протягом доби енеоліту, бронзи і раннього залізного віку.

Список посилань

- Богданович, М. (1987). Неолитические поселения в Дивостине и протостарчевская культура. *Советская археология*, 2, 5-17.
- Горбенко, К.В., Гребенников, Ю.С., & Смирнов, А.И. (2009). *Степная Троя Николаевщины*. Николаев: Издательство Ирины Гудым.
- Есипенко, А.Л. (1957). Раннетрипольское поселение Александровка (по материалам разведок и раскопок 1949-1951 гг.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 1, 10-23.
- Ильинская, В.А., & Тереножкин, А.И. (1986). Материальная культура. Занятия и орудия труда. В *Археология Украинской ССР* (Т. 2, с. 128-134). Киев: Наукова думка.
- Клочко, В.И. (1994). Металлургическое производство в энеолите и бронзовом веке. В И.Т. Черняков (Ред.), *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине* (с. 96-132). Киев: Наукова думка.
- Кубышев, А.И., & Нечитайло, А.Л. (1991). Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы). В *Катакомбные культуры Северного Причерноморья* (с. 6-21). Киев: Наукова думка.
- Лесков, А.М. (1967). О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В А.М. Лесков & Н.Я. Мерперт (Ред.), *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР* (с. 143-178). Киев: Наукова думка.
- Ольговський, С.Я. (2003). Трипільський метал у системі Балкано-Карпатської та Малоазійської металургійної провінції. В *Трипільська цивілізація у спадщині України* (с. 219-222). Київ: Просвіта.
- Ольговський, С.Я. (2011). *Скіфо-антична металообробка архаїчного часу* (2-ге вид.). Київ; Москва: КНТ.
- Рындина, Н.В. (1998). *Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите и энеолите)*. Москва: Наука.
- Черных, Е.Н. (1972). *Металл – человек – время*. Москва: Наука.
- Черных, Е.Н. (1976). *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.
- Шрамко, Б.А. (1967). Исследования лесостепной полосы УССР. В *Археологические открытия 1966 г.* (с. 199-201). Москва: Наука.
- Шрамко, Б.А. (1976). Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии* (с. 194-209). Москва: Наука.
- Braidwood, R.J. (1973). The Early Village in Southwestern Asia. In *Journal of Near Eastern Studies* (Vol. 32, № 1-2, pp. 34-39). Chicago: The University of Chicago Press.

- Dumitrescu, V.I., Dumitrescu, H., Petrescu-Dîmbovița, M., & Gostar, N. (1954) *Hâbășești [Monografie]*. București: Academiei Republicii Populare Română.
- Ebert, M. (1913). Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. *Prahistorische Zeitschrift*, 1-2, 3-80.
- Esin, U. (1995). Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Asikli. In *Reading in Prehistory: Studies presented to Halet Çambel* (pp. 28-56). Istanbul: Graphis.

References

- Dumitrescu, V.I., Dumitrescu, H., Petrescu-Dîmbovița, M., & Gostar, N. (1954) *Hâbășești [Monograph]*. București: Academiei Republicii Populare Română [in Romanian].
- Esin, U. (1995). Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Asikli. In *Reading in Prehistory: Studies presented to Halet Çambel* (pp. 28-56). Istanbul: Graphis [in English].
- Ebert, M. (1913). Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson [Excavations on the Good Maritzyn, Gouw. Kherson]. *Prahistorische Zeitschrift*, 1-2, 3-80 [in German].
- Braidwood, R.J. (1973). The Early Village in Southwestern Asia. In *Journal of Near Eastern Studies* (Vol. 32, № 1-2, pp. 34-39). Chicago: The University of Chicago Press [in English].
- Bogdanovich, M. (1987). Neoliticheskie poseleniia v Divostine i protostarchevskaia kultura [Neolithic settlements in Divostin and Protostarchev culture]. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, 5-17 [in Russian].
- Esipenko, A.L. (1957). Rannetripolskoe poselenie Aleksandrovka (po materialam razvedok i raskopok 1949-1951 gg.) [The Early Tripoli settlement Aleksandrovka (based on materials from reconnaissance and excavations of 1949-1951)]. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 1, 10-23 [in Russian].
- Gorbenko, K.V., Grebennikov, Iu.S., & Smirnov, A.I. (2009). *Stepnaia Troia Nikolaevshchiny [Steppe Troy of Nikolayevshchina]*. Nikolaev: Izdatelstvo Iriny Gudym [in Russian].
- Ilinskaia, V.A., & Terenozhkin, A.I. (1986). Materialnaia kultura. Zaniatiia i orudiia truda [Material culture. Occupations and tools]. In *Arkheologiya Ukrainskoi SSR [Archeology of the Ukrainian SSR]* (Vol. 2, pp. 128-134). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Klochko, V.I. (1994). Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite i bronzovom veke [Metallurgical production in the Eneolithic and Bronze Age]. In I.T. Cherniakov (Ed.), *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine [Craft of the Eneolithic-Bronze Age in Ukraine]* (pp. 96-132). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Kubyshev, A.I., & Nechitailo, A.L. (1991). Tcentry metalloobratyvaiushchego proizvodstva Azovo-Chernomorskoii zony (k postanovke problemy) [Centers of metalworking in the Azov Black Sea zone (to the statement of the problem)]. In *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria [Catacomb cultures of the Northern Black Sea region]* (pp. 6-21). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Leskov, A.M. (1967). O severoprichernomorskom ochage metalloobrabotki v epokhu pozdnei bronzy [About the Northern Black Sea hotbed of metal processing in the Late Bronze Age]. In A.M. Leskov & N.Ia. Merpert (Eds.), *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR [Monuments of the Bronze Age of the south of the European part of the USSR]* (pp. 143-178). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Ryndina, N.V. (1998). *Drevneishee metalloobratyvaiushchee proizvodstvo Iugo-Vostochnoi Evropy (istoki i razvitie v neolite i eneolite) [The oldest metalworking industry in Southeast*

- Europe (the origins and development of the Neolithic and Eneolithic)*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Chernykh, E.N. (1972). *Metall – chelovek – vremia [Metal – man – time]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Chernykh, E.N. (1976). *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR [Ancient metalworking in the South-West of the USSR]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Shramko, B.A. (1967). Issledovaniia lesostepnoi polosy USSR [Studies of the forest-steppe strip of the Ukrainian SSR]. In *Arkheologicheskie otkrytiia 1966 goda [Archaeological discoveries of 1966]* (pp. 199-201). Moscow: Nauka [in Russian].
- Shramko, B.A. (1976). Novye nakhodki na Belskom gorodishche i nekotorye voprosy formirovaniia i semantiki obrazov zverinogo stil'ia [New findings on the Belsky hillfort and some issues of the formation and semantics of animal style images]. In *Skifo-sibirskii zverinyi stil' v iskusstve narodov Evrazii [Scythian-Siberian animal style in the art of the peoples of Eurasia]* (pp. 194-209). Moscow: Nauka [in Russian].
- Olhovskiy, S.Ya. (2003). Trypils'kyi metal u systemi Balkano-Karpatskoi ta Maloaziiskoi metalurhiinoi provintsii [Trypillian metal in the Balkans-Carpathian and Asia Minor metallurgical systems]. In *Trypilska tsyvilizatsiia u spadshchyni Ukrainy [Trypillian civilization in the heritage of Ukraine]* (pp. 219-222). Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
- Olhovskiy, S.Ya. (2011). *Skifo-antychna metalloobrobka arkhainoho chasu [Scythian antique metalworking of archaic time]* (2nd ed.). Kyiv; Moscow: KNT [in Ukrainian].

WANDERING CASTERS ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Serhii Olhovskiy

PhD in Historical Sciences, Professor; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

One of the factors determining the development of ancient society was the bronze casting craft. The features of the socio-economic state depended on the direction of its development; therefore, it is important to trace its character at various stages of the social division of labor. At the same time, the key question is who the craftsmen were, who provided the population with metal products, and in this case it turns out that in most cases those were wandering casters. **The relevance of the study** is determined by this issue. **The aim of the study** is to analyze the nature of the bronze casting craft at various stages and to determine the role of wandering craftsmen in providing the population with metal products. **Scientific novelty**. For the first time, the activity of vagrant masters in Ukraine has been analyzed and their influence on the development of tribal relations has been determined. **The research methods** are based on the general scientific principle of objectivity, as well as structural, functional and analytical methods. **Findings**. The level of development and the role of casting craft at various stages of society development have been determined. The activities of wandering casters have been singled out separately and the factors that testify to their activities have been characterized. The tradition of wandering crafts

arose with the advent of metallurgy and metalworking and existed during the Eneolithic, Bronze and Early Iron Age eras.

Keywords: wandering craftsmen; casting molds; metallurgical production; bronze casting craft; caster treasures; caster burials

БРОДЯЧИЕ ЛИТЕЙЩИКИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Сергей Ольговский

Кандидат исторических наук, профессор; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Одним из факторов, определяющих развитие древнего общества, было бронзолитейное ремесло. От направления его развития зависели особенности социально-экономического состояния, поэтому важно проследить его характер на различных этапах общественного разделения труда. При этом ключевым становится вопрос, кто были мастера, которые обеспечивали металлическими изделиями население и в данном случае оказывается, что в большинстве случаев работали бродячие литейщики. Изучение этого вопроса и определяет актуальность исследования. **Цель исследования** – проанализировать характер бронзолитейного ремесла на различных этапах и определить роль бродячих мастеров в обеспечении населения металлическими изделиями. **Научная новизна.** Впервые проанализирована деятельность бродячих мастеров на территории Украины и определено их влияние на развитие межплеменных отношений. **Методы исследования** базируются на общенаучном принципе объективности, а также структурно-функциональном и аналитическом методах. **Выводы.** Определены уровень развития и роль литейного ремесла на различных этапах развития общества. Выделена отдельно деятельность бродячих литейщиков и охарактеризованы факторы, которые свидетельствуют об их деятельности. Традиция бродячего ремесла возникла вместе с появлением металлургии и металлообработки и существовала на протяжении эпох энеолита, бронзы и раннего железного века.

Ключевые слова: бродячие литейщики; литейные формы; металлургическое производство; бронзолитейное ремесло; клады литейщиков; погребения литейщиков

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188478

УДК 902.2(477.64)"2019"

ДОСЛІДЖЕННЯ БАЙДООСТРОВСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2019 РОЦІ

Сергій Пустовалов^{1а}, Любов Чухрай^{2а}, Андрій Москаленко^{3а}¹Доктор історичних наук, професор; e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224²Кандидат культурології, доцент; e-mail: l.chuhrai@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9709-8491³Аспірант^аКиївський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна**Анотація**

Експедиція Інституту археології НАН України та Київського національного університету культури і мистецтв за сприяння Національного заповідника «Хортиця» продовжили цього року дослідження багатощарового городища на острові Байда.

В цьому році було закінчено дослідження ділянки городища, яка прилягала до напівземлянки шляхти, що була вивчена раніше. 2007 року було досліджено напівземлянку шляхти. За всі роки вивчення городища це була єдина будівля, яка могла слугувати помешканням Дмитра Вишневецького. Досліджувалося приміщення, яке існувало в XVI та XVIII ст. Імовірно, це була кухня.

Крім кухні, було виявлено ще частини трьох приміщень. Одне з них (№17) відноситься до білозерської культури за керамікою. Воно мало стіни, зроблені з каменю. Виявлено лише одну стіну. Решту за браком часу залишено на майбутнє. Інші приміщення (№№15 та 16) імовірно відносяться до XVIII ст. Одне з них дуже пошкоджене воронками від снарядів та мін часів Другої світової війни. Виявлений матеріал датується різними часами від ранньої бронзи до XVIII ст.

Ключові слова: експедиція; острів Байда; Дмитро Вишневецький; експертиза; розкопки

Експедиція Інституту археології НАН України та Київського національного університету культури і мистецтв за сприяння Національного заповідника «Хортиця» під керівництвом завідувача кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей КНУКіМ, доктора історичних наук Сергія Пустовалова продовжили цього року дослідження багатощарового городища на острові Байда. В експедиції брали участь викладачі, аспіранти та студенти кафедри.

В цьому році було закінчено дослідження ділянки городища, яка прилягала до напівземлянки шляхти, що була вивчена раніше. 2007 року було досліджено напівземлянку шляхти. За всі роки вивчення городища це була єдина будівля, яка могла слугувати помешканням Дмитра Вишневецького (Пустовалов, 2007; 2010; 2014). Досліджувалося приміщення, яке існувало в XVI та XVIII ст. Ця будівля мала стовпи, які були розташовані по периметру приміщення. Ді-

аметр ямок від стовпів дорівнює 0,3 – 0,35 м. Загалом за 2012 та 2019 роки простежено 6 ям. Стіни були або легкі, або просто відсутні. Простежена ширина будівлі 5,75 м, довжина – 6,8 м, глибина 26,6 м від рівня Чорного моря. Південно-західний кут погано зберігся через воронку від снаряда часів Другої світової війни. Імовірно, що це була кухня. Про це свідчать уламки точил, ножів, уламок дужки казана тощо.

Одне точило мало розміри 8,1x4,4x4,1 см (рис. 1, -6). Друге точило мало розміри 9,1x1,9x3,1 см (рис. 1, -7). Ніж залізний з черешком мав розміри 21,4x2,6 см (рис. 2, -2), другий ніж зберігся фрагментарно. Загальна довжина, що збереглася – 12,8 см, ширина леза – 4,1 см, довжина череня – 7,3 см (рис. 2, -1). Серед інших знахідок: залізні пряжки, ймовірно, від кінської збруї (розміри 3,1x3,0 см та 3,4x3,1 см) (рис. 2, -3, 4; 4, -2); рибальський гачок із заліза довжиною 8,6x1,9 см (рис. 1, -1); цвяхи та їх фрагменти (рис. 1, -3-5); скоби (рис. 1, -2, 4; 3, -1, 2; 6, -6); фрагмент завіси з заліза розмірами 12,9x1,8 см (рис. 3, -3), застібка від портупейі з заліза загальними розмірами 8,3x6,1 см (рис. 4, -1), численні рушничні кремені (розмірами: 3,1x2,6x1,0 см; 2,8x2,3x0,7 см) (рис. 5, -2; 6, -7, 8), в тому числі із свинцевою обгорткою для кращого прилягання до замку, кулі для мушкетів більшого калібру (18 мм) (рис. 5, -8) та для пістолей (10 мм) (рис. 5, -9, 14, 15, 16, 17), серед них саморобні ковані кулі циліндричної форми розмірами 1,4x1,4x2,0 см (рис. 5, -12, 13), фрагменти шрапнелі діаметром 0,9 см (рис. 5, -18, 19, 22), фрагмент розривної кулі (чверть звичайної кулі розрізаної майже повністю на чотири частини) (рис. 5, -21), гудзики двох видів (серед них є такі, що ремонтувалися) (розміри: 2,4x1,2 см та 1,8x1,3 см) (рис. 5, -3, 4, 6, 10; 7, -1, 2), монета «денга» 1731 року випуску (рис. 5, -23), вкрита білим металом латунна застібка від коміру мундира (мабуть, офіцерського) що імітує стулку черепашки (рис. 5, -7); кістяні гудзики (рис. 5, -5, 11); ймовірно срібна ручка у вигляді кільця від дерев'яної шкатулки (рис. 6, -1). Знайдений також залізний інструмент для шпаклювання обшивки судна у вигляді металевого стрижня з плоским робочим кінцем – лопаточкою для зіштовхування паклі. Розміри предмету 12,1x1,9 см (рис. 5, -1). Також виявлено значну кількість цвяхів козацького часу та часів Анни Іоанівни (рис. 6, -2, -6). Монети часів Анни Іоанівни є типовими знахідками на городищі. Декілька монет було знайдено під час розкопок у 2012 році (В. Пустовалов & С. Пустовалов, 2015). У заповненні землянок виявлено також велике керамічне прясло білозерської культури діаметром 5,2 см, висотою 6,2 см. Діаметр отвору – 1,4 см (рис. 7, -4).

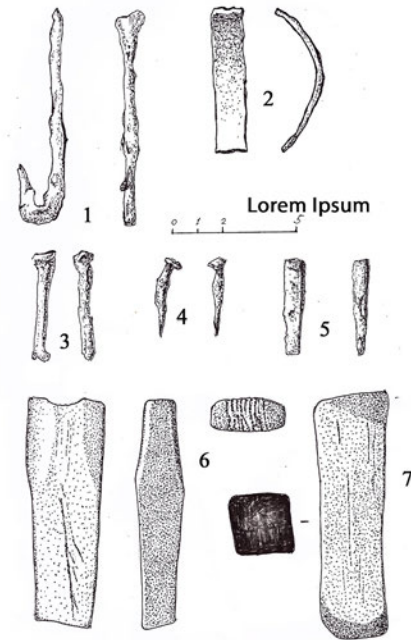

Рис. 1

Крім кухні, було виявлено ще частини трьох приміщень. Одне з них (№ 17) відноситься до білозерської культури за керамікою. Воно мало стіни, зроблені з каменю. Виявлено лише одну стіну. Решту за браком часу залишено на майбутнє. Інші приміщення (№№ 15 та 16) імовірно відносяться до XVIII ст. Одне з них дуже пошкоджене воронками від снарядів та мін часів Другої світової війни. Саме у воронці було виявлено першу на о. Байді металеву річ доби ранньої бронзи. Це, так звана, однозуба виделка, яка встромлялася в дерев'яне руків'я і використовувалась під час ритуальних бенкетів. Розміри виделки 6,6x2,5x2,5 см (рис. 7, -1).

В інших місцях, де були проведені розкопки, знайдено половинку форми з вапняку для відлиття кулі для пістоля XVI ст. (розміри: 3,4x3,1x2,5 см, діаметр форми для кулі складає 1,5 см) (рис. 7, -3) та частину посудини кінця доби ранньої бронзи. В засипці приміщення № 15 виявлено вістря татарської стріли. Довжина вістря – 6,6 см, ширина лопатей становить 1,4 см (рис. 7, -6). В процесі робіт виявлено велику кількість різночасової, різноманітної кераміки та кісток тварин, якими харчувалися мешканці городища. Серед них переважають кістки бика, свині чи дикого кабана та вівці-кози.

Для студентів кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей КНУКіМ керівництвом Національного заповідника «Хортиця» була влаштована екскурсія по визначних місцях острова та поїздка на теплоході навколо о. Хортиця.

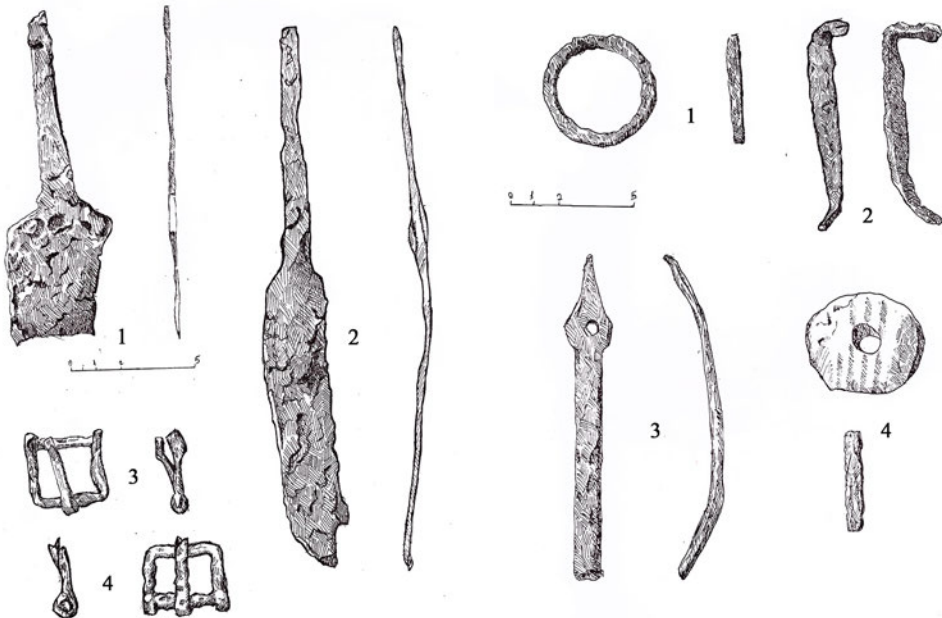

Рис. 2

Рис. 3

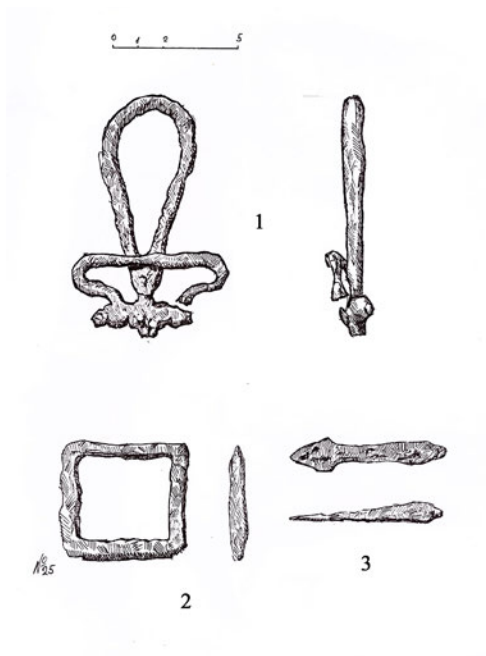

Рис. 4

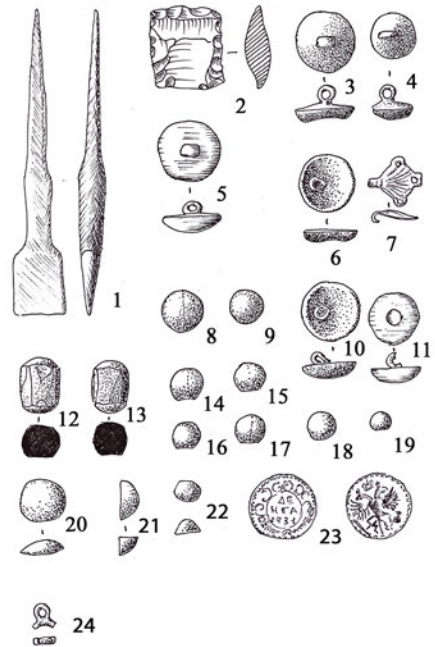

Рис. 5

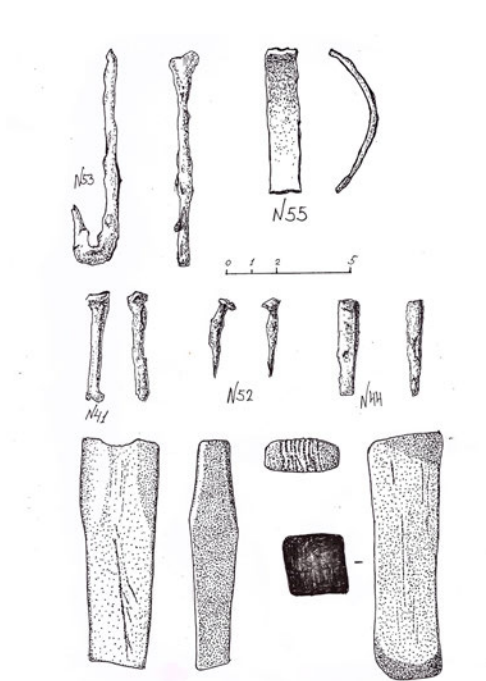

Рис. 6

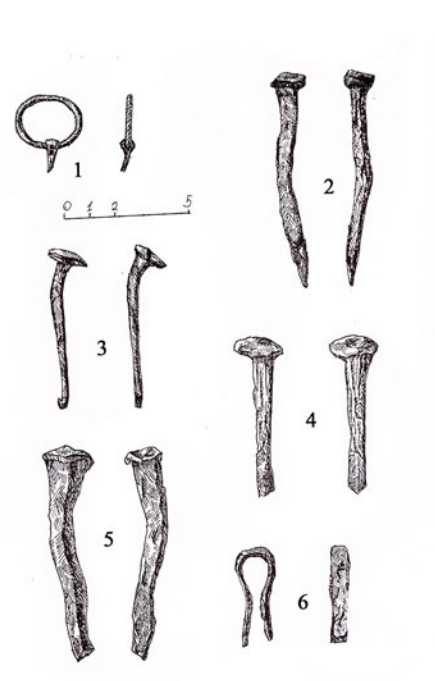

Рис. 7

Список посилань

- Братченко, С.Н. (2001). *Донецька катакомбна культура раннього етапу* (Ч. 1-2). Луганськ: Шлях.
- Пустовалов, С.Ж. (2007). Дослідження напівземлянки шляхти на о. Байда. В *Археологічні дослідження в Україні (2006-2007)* (с. 307-309). Київ: Інститут археології НАН України.
- Пустовалов, С.Ж. (2010). Реконструкція імовірної оселі Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця (Байда). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, 14-18.
- Пустовалов, С.Ж. (2014). Археологічні дослідження напівземлянки шляхти та прилеглої до неї території на острові Байда. *Наукові записки НаУКМА*, 153, 47-55.
- Пустовалов, С.Ж., & Пустовалов, В.С. (2015). Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, 140-143.

References

- Bratchenko, S.N. (2001). *Donetska katakombna kultura rannoho etapu [Donetsk catacomb culture of the early stage]* (Pt. 1-2). Luhansk: Shliakh [in Ukrainian].
- Pustovalov, S.Zh. (2007). Doslidzhennia napivzemlianky shliakhty na o. Baida [Exploring the semi-earthen nobility on Baida Island]. In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini (2006-2007)* (pp. 307-309). Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pustovalov, S.Zh. (2010). Rekonstruktsiia imovirnoi oseli D. Vyshnevetskoho na o. Mala Khortytsia (Baida) [Reconstruction of D. Vyshnevetsky's probable residence on Mala Khortytsia (Baida)]. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini*, 19, 14-18 [in Ukrainian].
- Pustovalov, S.Zh. (2014). Arkheolohichni doslidzhennia napivzemlianky shliakhty ta prylehloi do nei terytorii na ostrovi Baida [The archaeology research of home of the nobility and the surrounding territory on the Bajda Island]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153, 47-55 [in Ukrainian].
- Pustovalov, S.Zh., & Pustovalov, V.S. (2015). Znakhidky monet na ostrovi Mala Khortytsia (Baida) [Coin finds on Mala Khortytsia (Baida)]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, 140-143 [in Ukrainian].

RESEARCH OF THE BAIDOOSTROVSKYI SETTLEMENT IN 2019**Serhii Pustovalov^{1a}, Liubov Chukhrai^{2a}, Andrii Moskalenko^{3a}**¹*Doctor of Historical Sciences, Professor;**e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224*²*PhD in Culturology, Associate Professor;**e-mail: l.chukhrai@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9709-8491*³*Postgraduate student*^a*Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine***Abstract**

The expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Kiev National University of Culture and Arts, with the assistance of the Khortytsia National Reserve, continued this year the study of the multi-layered settlement on Baida Island.

This year the study of the site of the settlement has been completed, which was adjacent to the semi-dugout of the gentry, which had been investigated earlier. In 2007, the semi-dugout of the gentry was investigated. For all the years of studying the settlement, this was the only room that could serve as the home of Dmitry Vishnevetskyi. This year, the premises that existed in the sixteenth and eighteenth centuries were investigated. It was probably a kitchen.

In addition to the kitchen, parts of three rooms have been discovered. One of them (No. 17) relates to the Bilozersk culture for ceramics. It had walls made of stone. Only one wall was revealed. The remaining ones were left for the future due to lack of time. Other rooms (No. 15 and 16) are believed to date back to the 18th century. One of them is very damaged by craters from shells and mines during the Second World War. The found material dates from different times from the Early Bronze Age to the 18th century.

Keywords: expedition; Baida Island; Dmytro Vyshnevetskyi; expertise; excavation

ИССЛЕДОВАНИЕ БАЙДООСТРОВСКОГО ГОРОДИЩА В 2019 ГОДУ

Сергей Пустовалов^{1а}, Любовь Чухрай^{2а}, Андрей Москаленко^{3а}¹Доктор исторических наук, профессор;e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224;²Кандидат культурологии, доцент;e-mail: l.chuhrai@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9709-8491;³Аспирант^аКиевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина**Аннотация**

Экспедиция Института археологии НАН Украины и Киевского национального университета культуры и искусств при содействии Национального заповедника «Хортица» продолжили в этом году исследование многослойного городища на острове Байда.

В этом году было закончено исследование участка городища, который прилегал к полуземлянке шляхты, которая была исследована ранее. В 2007 году было исследовано полуземлянку шляхты. За все годы изучения городища это было единственное помещение, которое могло служить жилищем Дмитрия Вишневецкого. В этом году исследовалось помещение, существовавшее в XVI и XVIII веках. Вероятно, это была кухня.

Кроме кухни, было обнаружено еще части трех помещений. Одно из них (№ 17) относится к белозерской культуре за керамикой. Оно имело стены, сделанные из камня. Выявлено лишь одну стену. Остальные из-за нехватки времени оставлены на будущее. Другие помещения (№№ 15 и 16) предположительно относятся к XVIII веку. Одно из них очень поврежденное воронками от снарядов и мин времен Второй мировой войны. Обнаруженный материал датируется разными временами от ранней бронзы до XVIII в.

Ключевые слова: экспедиция; остров Байда; Дмитрий Вишневецкий; экспертиза; раскопки

DOI: 10.31866/2617-7943.2.2.2019.188481

УДК 929Клейн

ЕПОХА Л. С. КЛЕЙНА**Сергій Пустовалов***Доктор історичних наук, професор;**e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна*

Світова археологічна, антропологічна та історична науки зазнали важкої втрати. На 93 році життя 7 листопада 2019 року в Санкт-Петербурзі помер Лев Самуїлович Клейн. Викладач Ленінградського – Петербурзького університету, він читав лекції у Віденському, Західно-Берлінському, Копенгагенському, Даремському, Люблянському, Туркському, Вашингтонському університетах. В Мадриді, Кембриджі, Оксфорді, Стокгольмі Лев Самуїлович Клейн виступав з доповідями. У його науковому доробку понад 800 статей та понад 20 монографій з найрізноманітнішої гуманітарної проблематики.

Лев Самуїлович був моїм науковим керівником всі роки навчання в Ленінградському університеті. Я працював у нього в експедиції. По закінченні вишу ми продовжували спілкуватися, обмінюватися інформацією, ділитися планами. Він давав мені поради, намагався допомогти захистити докторську дисертацію. Я вдячний долі за можливість знати таку видатну людину протягом майже 40 років, чути його думки з найрізноманітніших питань археології.

Л. С. Клейн народився в Вітебську 2 липня 1927 року в інтелігентній родині. З дитинства він вивчав декілька іноземних мов, вчився грі на фортепіано, писав вірші та малював. Як і тисячі хлопців, сімнадцятирічний Лев Клейн пішов добровольцем на фронт. По закінченні війни, він отримує освіту в Ленінградському університеті. Йому поталанило вчитися в Володимира Яковича Проппа, Михайла Іларіоновича Артамонова, Володимира Васильовича Мавродіна. Музеї, бібліотеки Ленінграда, зустрічі з видатними ученими, цілеспрямованість, гострий аналітичний розум, неабиякий талант дослідника обіцяли яскравий та швидкий науковий злет. Проте, після закінчення університету Л. С. Клейн змушений був покинути археологію та зайнятися педагогічною практикою. Але Клейн є Клейн! Лев Самуїлович написав дисертацію з педагогіки (Клейн, 2010с, с. 86). Гадаю, він міг би написати дисертацію на будь-яку тему, за яку взявся б, оскільки завжди всебічно та глибоко її вивчав, провадив глибокий науковий аналіз, ставив нові проблеми, організовував дискусії, робив узагальнюючі висновки. Недаремно І. М. Дьяконов вважав, що гомерівські дослідження мусять рухатися в новому напрямку після Гомерівських студій Клейна. Існує думка, що відкриття, які зроблені в Гомерівських студіях, можуть бути зіставлені з археологічними досягненнями Л. С. Клейна.

167

На початку 60-х років Лев Самуїлович здобуває можливість продовжити археологічну освіту в аспірантурі ЛДУ. Наприкінці 60-х років, Л. С. Клейн захищає кандидатську дисертацію з походження катакомбної культури (1968), яка за обсягом дорівнювала докторській дисертації. Він стає асистентом кафедри археології ЛДУ. Навколо нього формується коло однодумців та учнів. Виходить друком їх перша наукова збірка «Проблеми археології» (Клейн & Артамонов, 1968).

Невдовзі Л. С. Клейн стає начальником Новочеркаської археологічної експедиції (1969). Водночас розкриваються нові сторони його особистості: організатора, археолога-польовика. В експедиції Л. С. Клейн мав абсолютний авторитет. На експедиційному штандарті був зображений лев у геральдичній позі з лопатою та в окулярах. Л. С. Клейн обходив всі кургани, слідував за дотриманням методики, радив, пропонував свої рішення. Харчувався він разом з експедицією, віддаючи до загального казана всі свої досить великі польові, оскільки студенти забезпечувалися тоді недостатньо. І в експедиції Лев Самуїлович постійно працював над своїми текстами. Під настрій, після вечері, він міг розповісти яку-небудь цікаву історію. Вони були настільки жваві та образні, що запам'яталися мені на все життя.

Над робочим столом Льва Самуїловича висіли плани роботи: на тиждень, місяць, рік, на все життя. Більша їх частина була ним виконана. З 70-х років ХХ століття його приваблювала теорія археології. Згодом у Льва Самуїловича виходить друком перша фундаментальна праця з теорії – «Археологические источники» (1978).

У вісімдесяті роки на долю Л. С. Клейна випадають важкі випробування: арешт, табір, безробіття, цькування в наукових часописах, спроби викреслити його з наукового життя (Клейн, 2010b; 2010c). Я переживав за нього, вважав, що такий яскравий талант не вдасться замовчати і продовжував посилатися на нього у своїх публікаціях.

Після звільнення, Лев Самуїлович блискавично швидко повернувся у науку. Після закономірного звільнення він з потроєною енергією працює, наче прагне надолужити змарнований у таборі час. Та навіть зона стає предметом його наукового зацікавлення. За матеріалами кримінальної ієрархії зони він пише статтю про становлення ієрархічних суспільств давнини.

Ще не влаштувавшись на роботу, він починає займатися дослідженням Гомерівського епосу, друкується в «Народах Азии и Африки», «Вестнике древней истории», інших престижних виданнях. До кінця 80-х років ізоляції Л. С. Клейна вже не існувало. Детально цей складний період життя він описав у своїх книгах (Клейн, 2010b; 2010c).

90-ті на наступні роки стали роками світового визнання заслуг Л. С. Клейна. Виходять друком російськомовне видання «Археологічної типології» (1991), «Феномен советской археологии» (1993b), «Перевернутый мир» (1993a), доопрацьоване видання «Археологических источников» (1995), «Анатомия Иллиады» (1998), «Другая любовь: Природа человека и гомосексуальность» (2000), «Введение в теоретическую археологию» (2004a), «Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества» (2004b), «Древние миграции и происхождение индоевропейских народов» (2007), «Новая археология (Критический анализ теоретического направления в археологии Запада)» (2009), перероблене видання

«Перевернутого мира» (2010b), «Формула Монтеллиуса» (2010d), «Трудно быть Клейном» (2010c), «История археологической мысли» (2011).

В 1991 році я брав участь в організації запрошення Л. С. Клейна до Інституту археології України для виступу з теорії археології. Лев Самуїлович відразу позитивно відгукнувся. Це була яскрава подія в житті Інституту археології. В 90-ті – 2000 роки Л. С. Клейн викладає та робить доповіді у багатьох університетах Європи та Америки. Його теоретичні погляди отримують світове визнання, а його вклад до теорії археології став темою спеціальної наукової конференції, яка відбулася на початку 2012 року в м. Бірмінгем.

Л. С. Клейн був одним з найяскравіших представників світової теоретичної археології. Його «История археологической мысли» також як й «История антропологической мысли» мають бути на столі будь-якого археолога та культурного антрополога. «История археологической мысли» – це унікальний вступ до науки, історія розвитку, розкриття перспектив науки археології. Лев Самуїлович познайомив нас з західними археологами, а західних – з нашими. Він систематизував різноманітні підходи дослідження та ввів їх до загальних рамок теоретичних уявлень науки. До безсумнівних досягнень Клейна можна віднести відкриття кардинальних відмінностей між класифікацією та типологією, роль передзнання для побудови працюючої типології. Він висловив ідею про можливість застосування теорії комунікації до культурної еволюції, що є дуже важливою для розвитку антропології та археології. Систему головних принципів археології Клейн побачив розколотою на дві суперечливі системи, що має значення не тільки для археології. Вагомим є внесок Л. С. Клейна у становлення теорії міграції за археологічними даними. Значною є роль робіт Л. С. Клейна в дослідженні східнослов'янської археології, у дослідженнях Гомерівського епосу. Блискучими є переклади Клейна західних істориків та археологів.

Л. С. Клейн залишив величезну спадщину в науці, белетристиці, пригодницькому та детективному жанрі. Можна сказати, що Лев Самуїлович Клейн – це ціла епоха. Сьогодні вона завершилася. Але книги Л. С. Клейна ще довго будуть визначати напрямки розвитку світової археології.

Список посилань

- Клейн, Л.С. (1968). *Происхождение донецкой катакомбной культуры*. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Институт археологии (Ленинградское отделение) Академии наук СССР, Ленинград.
- Клейн, Л.С. (1978). *Археологические источники*. Ленинград: Ленинградский университет.
- Клейн, Л.С. (1991). *Археологическая типология*. Ленинград: Академия наук СССР.
- Клейн, Л.С. (1993а). *Перевернутый мир*. Санкт-Петербург: Фарн
- Клейн, Л.С. (1993б). *Феномен советской археологии*. Санкт-Петербург: Фарн.
- Клейн, Л.С. (1995). *Археологические источники* (2-е изд.). Санкт-Петербург: Фарн.
- Клейн, Л.С. (1998). *Анатомия Иллиады*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет.
- Клейн, Л.С. (1999). Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*, 1, 52-71.

- Клейн, Л.С. (2000). *Другая любовь: Природа человека и гомосексуальность*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.
- Клейн, Л.С. (2004a). *Введение в теоретическую археологию* (Кн. 1-2). Санкт-Петербург: Бельведер.
- Клейн, Л.С. (2004b). *Воскрешение Перуна: Реконструкции восточнославянского язычества*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Клейн, Л.С. (2007). *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург.
- Клейн, Л.С. (2009). *Новая археология: (Критический анализ теоретического направления в археологии Запада)*. Донецк: Донецкий национальный университет.
- Клейн, Л.С. (2010a). *Время кентавров: Степная прародина греков и ариев*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Клейн, Л.С. (2010b). *Перевернутый мир* (2-е изд.). Донецк: Донецкий национальный университет.
- Клейн, Л.С. (2010c). *Трудно быть Клейном: Автобиография в монологах и диалогах*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Клейн, Л.С. (2010d). *Формула Монтелиуса: Шведский рационализм в археологии Мальмера*. Донецк: Донецкий национальный университет.
- Клейн, Л.С. (2011). *История археологической мысли*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет.
- Клейн, Л.С., & Артамонов, М.И. (Ред.). (1968). *Проблемы археологии* (Вып. 1). Ленинград: Ленинградский университет.

References

- Klejn, L.S. (1968). *Proiskhozhdenie donetckoi katakombnoi kultury [The origin of the Donetsk catacomb culture]*. (Abstract of PhD Dissertation). Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences, Leningrad [in Russian].
- Klejn, L.S. (1978). *Arkheologicheskie istochniki [Archaeological sources]*. Leningrad: Leningrad University [in Russian].
- Klejn, L.S. (1991). *Arkheologicheskaja tipologija [Archaeological typology]*. Leningrad: USSR Academy of Sciences [in Russian].
- Klejn, L.S. (1993a). *Perevernutyi mir [Inverted world]*. St. Petersburg: Farn [in Russian].
- Klejn, L.S. (1993b). *Fenomen sovetskoj arkheologii [The phenomenon of Soviet archeology]*. St. Petersburg: Farn [in Russian].
- Klejn, L.S. (1995). *Arkheologicheskie istochniki [Archaeological Sources]* (2nd ed.). St. Petersburg: Farn [in Russian].
- Klejn, L.S. (1998). *Anatomiia Illiady [Anatomy of the Iliad]*. St. Petersburg: St. Petersburg University [in Russian].
- Klejn, L.S. (1999). *Migratcii: arkheologicheskie priznaki [Migration: archaeological evidence]*. *Stratum plus*, 1, 52-71 [in Russian].
- Klejn, L.S. (2000). *Drugaja liubov: Priroda cheloveka i gomoseksualnost [Other love: Human nature and homosexuality]*. St. Petersburg: Folio-Press [in Russian].
- Klejn, L.S. (2004a). *Vvedenie v teoreticheskuiu arkheologiju [Introduction to Theoretical Archeology]* (Pt. 1-2). St. Petersburg: Belveder [in Russian].

- Klejn, L.S. (2004b). *Voskreshenie Peruna: K rekonstrukcii vostochnoslavianskogo iazychestva* [The Resurrection of Perun: Towards a Reconstruction of East Slavic Paganism]. St. Petersburg: Evraziia [in Russian].
- Klejn, L.S. (2007). *Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropeiskikh narodov* [Ancient migrations and the origin of the Indo-European peoples]. St. Petersburg [in Russian].
- Klejn, L.S. (2009). *Novaia arkeologija: (Kriticheskii analiz teoreticheskogo napravleniia v arkeologii Zapada)* [New archeology: (A critical analysis of the theoretical direction in archeology of the West)]. Donetsk: Donetsk National University [in Russian].
- Klejn, L.S. (2010a). *Vremia kentavrov: Stepaia prarodina grekov i ariev* [Centaur time: Steppe ancestral home of Greeks and Aryans]. St. Petersburg: Evraziia [in Russian].
- Klejn, L.S. (2010b). *Perevernutyi mir* [Inverted world] (2nd ed.). Donetsk: Donetsk National University [in Russian].
- Klejn, L.S. (2010c). *Trudno byt Kleinom: Avtobiografiia v monologakh i dialogakh* [It's hard to be Klein: An autobiography in monologues and dialogues]. St. Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- Klejn, L.S. (2010d). *Formula Monteliusa: Shvedskii ratsionalizm v arkeologii Malmera* [Montelius formula: Swedish rationalism in the archeology of Malmer]. Donetsk: Donetsk National University [in Russian].
- Klejn, L.S. (2011). *Istoriia arkeologicheskoi mysli* [History of archaeological thought]. St. Petersburg: St. Petersburg University [in Russian].
- Klejn, L.S., & Artamonov, M.I. (Eds.). (1968). *Problemy arkeologii* [Archeology problems] (Iss. 1). Leningrad: Leningrad University [in Russian].

Наукове видання

**ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

**Серія:
Музеезнавство і пам'яткознавство**

Науковий журнал

2019 Том 2 № 2

Scientific publication

**BULLETIN
OF KYIV NATIONAL UNIVERSITY
OF CULTURE AND ARTS**

**Series in
Museology and Monumental Studies**

Scientific journal

2019 Volume 2 No 2

Научное издание

**ВЕСТНИК
КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ**

**Серия:
Музееведение и памятниковедение**

Научный журнал

2019 Том 2 № 2

Підписано до друку: 23.12.2019. Формат 70x100¹/₁₆
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітури Roboto, Times New Roman.
Ум. друк. арк. 7,47. Обл.-вид. арк. 5,85.
Наклад 300 примірників
Замовлення № 4023

Видавничий центр КНУКіМ
Видавець Київський національний університет культури і мистецтв
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції, серія ДК № 4776 від 09.10.2014